

**KÖL TEGİN (G 6) VE BİLGE KAGAN (K 4-5) YAZITLARINDAKİ
BİŞÜKİDE TEGI KIDMAZ ERMİŞ CÜMLESI ÜZERİNE
ON THE SENTENCE BİŞÜKİDÄ TÄGI QIDMAZ ÄRMİŞ IN THE KÖL
TEGIN (S 6) AND BILGÄ QAĞAN (N 4-5) INSCRIPTIONS**

Erdem UÇAR*

Özet

Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarındaki *bişükiŋe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* cümlesi şimdiye kadar farklı olarak yorumlanmış ve cümleye değişik anlamlar verilmiştir. Cümlenin farklı olarak yorumlanmasının nedeni *bİswkİŋA* ve *QIDmz* şeklinde yazılan sözlerin farklı okunup anlamlandırılmasıdır. Yazıtların kopyasını sunan üç çalışma iki kelimedeki işaretlerde ittifak etmiştir. Dolayısıyla kelimelerin okunmasında harflerin farklılığı sözkonusu değildir. Yazıttaki cümlenin doğru anlaşılması için bağlamın ayrıntılı olarak değerlendirilmesi gereklidir. Cümle, Bilge Kagan'ın ağzından çıkmıştır. Bilge Kagan, iktidarı dönemindeki icraatları sıraladıktan sonra Ötüken bölgesinin önemine değinip komşusu Çin halkı hakkında tespitlerde bulunmuştur. Problemlili cümle de onun tespitleri arasında yer almaktadır. Makalede, kelimelerin daha önceki okuma ve anlamlandırma teklifleri listelenmiştir. Okuma ve anlamlandırma teklifleri analiz edildikten sonra, problemlili kelimelerin okunuşu ve anlamı yeniden değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Bişük, kıdmaz, ettirgenlik eki {-X)t-}, Köl Tegin ve Bilge Kagan yazıtları.

Abstract

The sentence *bişükiŋä t(ä)gi qıdm(a)z (ä)rm(i)ş* is interpreted differently so far and different meanings have been given to the sentence. The reason of this is that *bİswkİŋA* and *QIDmz* are read differently. The three reproductions, which provide a copy of the inscriptions, have allied with the letters in the words. There is no difference between the letters in the reading of words on the reproductions. In order to understand correctly the sentence, it is necessary to assess the context in detail. The sentence belongs to Bilgä Qağan. He highlighted the importance of Ötükän. He shared observations with his people about neighbouring Chinese people. The problematic sentence is among his observations. In the article, previous readings and interpretations of the sentence are listed chronologically. After the reading and interpretation proposals were analyzed, the reading and meaning of the problematic words were evaluated in detail.

Key words: Bişük, qydmaz, causative suffix {-X)t-}, Köl Tegin and Bilgä Qağan inscriptions.

* Dr., Prag, Çek Cumhuriyeti
Dr., Prague, Czech Republic. E-mail: merdemu@gmail.com

Köl Tigin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) yazıtlarında geçen *bir kişi y(a)η(i)ls(a)r og(u)şı bod(u)nı bişükiñe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* cümlesindeki bazı kelimeler şimdiye kadar farklı şekillerde okunup yorumlanmıştır. Cümledeki kelimeler, KT yazıtında tam olarak korunmuşken, BK yazıtında kuzey cephenin epey tahrip olması nedeniyle cümlede bazı kısımlar tam olarak korunamamıştır: *[büş]ükiñe t(e)gi kıd[m(a)z] (e)rm(i)ş* (BK K 4-5).

Problemlili cümle hakkında şimdiye değin pek çok kişi çeşitli öneriler teklif etmiştir. İlk olarak, *bişükiñe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* cümlesi hakkında daha önceki neşirlerdeki ve temel kaynaklardaki teklifleri kronolojik olarak sıralayacağım:

Neşir	Yazıçevrim	Anlamlandırma
Radloff 1895: 32-33, 109b, 226-227, 446-447	<i>bisükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	1. Halkının şerefine (süsüne) dokunmaya cesaret etmezmiş; 2. Himayesi altında bulunan ve onun halkından olan şerefli kimselere kıymazmış.
Thomsen [1896] 2002: 164-165	<i>bisükiñe t(e)gi kıdm(a)z ermiş</i>	...sına kadar gitmezlermiş.
Radloff 1897: 151	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Onların kötü etkisi, içlerinden bir kişinin çıktığı boydan ve halktan olanlara yayılmazmış.
Radloff 1899: 790	<i>beşükiñe tegi kıdmas ermiş</i>	Onların en iyilerine (tecrübelilerine) kıymazmış.
Vambéry 1899: 73	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Kendi halkı ile soyunun tecrübeli olanlarını bile himaye etmezmiş.
Melioranskiy 1899: 61, 88-89	<i>beşükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Onlar (Çinliler) kendi halkına, boyuna, vatanına dönmesini yasak etmezmiş.
Thomsen 1935: 97 ¹	<i>bişükiñe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş</i>	Soyu ve milleti içinde aklı başında olanları yoldan azdırmağa muvaffak olamadılar.

¹ Thomsen, en son hazırladığı Danca neşirde cümleyi şöyle tercüme etmiştir: “Even if a man have fallen away from [us], they have not succeeded in leading astray the sober ones within his kindred or his people” (Ross 1930: 2).

E.Uçar., Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki bişükiçe

Neşir	Yazıçevrim	Anlamlandırma
Orkun 1936: 24-25	<i>bisükine tegi kıdmaz ermiş</i>	Bisükine (?) kadar ilerlemez imiş
Németh 1946: 53-61	<i>bişükiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Ondan ve ondan olanları, sopuna soluna kayınlarına (yahut eniştelere) varıncaya kadar itlaf etmezmiş.
Malov 1951: 28, 34	<i>bisükine tegi kıdmaz ermiş</i>	Bütün ailesi, akrabalarına kadar uzaklaştırılmazmış.
Giraud 1960: 151	<i>bir kişi yañılsar ... kıdmaz ermiş</i>	Bir kişi hata yapsa ... cezalandırmazlarmış.
Tekin 1968: 231, 262	<i>bisükine tegi kıdmaz ermiş</i>	Akrabasına kadar barındırmazlarmış.
Nadelyayev vd. 1969: 103a, 440a	<i>bisükine t(e)gi kıdm(a)z ermiş</i>	Onlar (Çinliler) onun akrabasına kadar serbest bırakmazmış.
Ergin 1970: 2, 50	<i>bişükiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Akrabasına kadar barındırmazmış.
Aydarov 1971: 287	<i>bisükine tegi kıdmaz ermiş</i>	Onlar (Çinliler) onun akrabasına kadar serbest bırakmazmış.
Clauson 1972: 595a	<i>béşükiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Onlar beşikteki bebeğine kadar canını bağışlamazmış.
Abdurahmonov- Rustamov 1982: 90	<i>ebi esükine tegi kıdmaz ermiş</i>	Evi ve örtüsüne kadar yok etmezmiş.
Tekin 1988: 4-5	<i>bişükiçe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş</i>	Hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezlermiş.
Erdal 1991: 192-193	<i>bişükiçe t(e)gi kıd(i)m(a)z (e)rm(i)ş</i>	Torunlarından son bir tanesine kadar savaşmazmış (savaşamaz haldeymiş).

Neşir	Yazıçevrim	Anlamlandırma
Şükürlü 1993: 218-219	<i>bisükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Halkı (bütün bir) nesline değin yoldan çıkarmazmış.
Ercilasun 1995: 83-89	<i>ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Evine, eşığıne varıncaya kadar herhangi bir had, hudut tanımadan herkesi öldürürmüş.
Sıdıkov-Konkobayev 2001: 54, 64	<i>bisükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Nesline kadar yok olurdu.
Geng 2002: 335-336	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Beşığıne (beşikteki bebeğıne) kadar merhamet etmezmiş.
Amanjolov 2003: 158, 165	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Akrabasına kadar kurban edilmezmiş.
Sodikov 2004: 77, 90	<i>ebi esükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Evi ve örtüsüne kadar yok etmezmiş.
İlhan 2004: 121-128	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Beşığıne, beşikteki çocuğına kadar canını bağışlamaz imiş.
Bazılhan 2005: 79	<i>besükiñe tegi ukıdmaz ermiş</i>	Beşığıne kadar dinletmezmiş.
Geng 2005: 118-119	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	En küçük nesline kadar affetmezmiş.
Tuğuşeva 2008: 26, 36	<i>bis(ü)kinge t(é)gi ıkıdm(a)z (é)rm(i)s</i>	Akrabasına kadar himaye gösterilmezmiş.
Recebli 2009: 290, 298	<i>bisükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Son neferine tek doğranmaz imiş.
Tezcan 2010: 276-277	<i>éwşükiñe tegi akı ıdmaz ermiş</i>	Onun akrabaları ve ona tabi olan bodun (“halk”) kargaşaya düşünceye kadar Çin yöneticileri ona bol (mal) göndermez imiş.
Berta 2010: 130, 190	<i>béşwkiñe tegi kıdımaz ermiş</i>	Beşığıne kadar öldürmezmiş.
Üstün 2010: 1390-1393	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Beşığıne, beşikteki çocuğına kadar (öldürmekte) sınır tanımazmış.
İnayet 2011: 451-452	<i>bişükiñe tegi kıdmaz ermiş</i>	Nesillerini dahi bırakmazlarmış.
Karcaubay 2012: 59, 65	<i>besükiñe tegi kıdmız ermiş</i>	Beşığıne kadar (neslinin nesline) ıstırap verirmiş.

E.Uçar., Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki bişükiçe

Neşir	Yazıçevrim	Anlamlandırma
Ölmez 2012: 78, 91	<i>böşikiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Akrabalarına varıncaya kadar öldürmezlermiş
Mirsultan 2013: 72-73	<i>böşikiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Beşiğine, beşikteki çocuğuna kadar canını bağışlamaz imiş.
Özdemir 2013: 131-139	<i>ebi eşükiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Hısım akrabasına kadar cezalandırmazlarmış.
Sertkaya 2014: 9-21	<i>ebi eşükiçe tegi akıdmaz ermiş</i>	Evi(ne), eşiğine (= soyuna sopuna) kadar bırakmaz (hepsini öldürür) imiş.
Hudiyev 2015: 188, 190	<i>bisükiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Halkı (bütün bir) nesline değin yoldan çıkarmazmış.
Şirin 2015: 102-103	<i>bişükiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Akrabasına kadar öldürmez imiş
Ercilasun 2016: 500-501	<i>ebi eşükiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Evine eşiğine dek sınır tanımazmış (sınır tanımadan yok edermiş).
Aydın 2017: 48	<i>böşikiçe tegi kıdmaz ermiş</i>	Akrabalarına varıncaya kadar sağ bırakmazmış

Cümlelerin şimdiye kadarki anlaşılma ve yorumlanma sürecinde bilhassa iki kelime hakkında ayrılığa düşüldüğü görülmektedir: 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚 *bIsw̄kIn̄A* ve 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚 *QIDmz.* Yazıtların kopyasını sunan üç çalışma (Inscriptions de l'Orkhon 1892: 7; Radloff 1896: XCIX; Alyılmaz 2005: 30) iki kelimenin harflerinde ittifak etmiştir.

Şimdi *bişük* ve *kıd-* hakkında daha önceki yorumlardan kısaca bahsetmeye çalışayım:

Radloff, *kıd-* fiiline 'bir şeye kadar uzanmak, bir şeye yaklaşmak, el atmak, cesaret etmek' (1895: 109b), 'yayılmak' (1897: 151) ve 'kıymak' (1899: 790) gibi anlamlar vermiştir. Ancak, 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚 *bIsw̄kIn̄A* kelimesini iki farklı şekilde yorumlamıştır. Eserinin sözlük kısmında kelime *besük* 'süs, parıltı' olarak okunup anlamlandırılmış (1895: 139b), ama açıklamalar bölümünde kelime *bişük* (< biş-ük 'pişmek') 'pişmiş, deneyimli, tecrübe sahibi' anlamında düşünülmüştür (1895: 229). Thomsen ise, ilginç bir şekilde Radloff'un sadece *besük* 'süs, parıltı' teklifini dikkate alarak bu teklife itiraz edip kelimenin *bişük* 'olgun' olabileceğini tahmin etmiştir (2002 [1896]: 240-241). Thomsen, *bişükiçe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* cümlesini daha sonra meâlen "soyu ve milleti içinde akli başında olanları

yoldan azdırmağa muvaffak olamadılar” şeklinde tercüme etmiştir (1935: 97). Vambéry de Radloff gibi *bişük*’i ‘deneyimli, tecrübeli’, ama *kıd*-’ı ‘himaye etmek’ olarak düşünmüştür (1899: 73).

Bang, *beşük*’ün ‘yurt, ülke’ ve *kıd*- fiilinin de ‘koparmak, saldırmak, sefer etmek’ anlamında olabileceğini söylemiştir (1896: 11-12). Melioranskiy, *beşük~bişük*’in ‘beşik, yurt, vatan’, *kıd*-’ın ‘ilerlemek’ anlamında olabileceğini tahmin etmiştir (1899: 88). Orkun, “*Bisük sözünün şimdiye kadar yapılan izahları yerinde değildir. Kelimeyi Kaşgari’deki sözlerden birisiyle izaha çalışmak belki münasip olur*” (1936: 74) diyerek kelimeyi *beşik* ‘beşik’ ile ilişkilendirmiştir. Gabain, kelimeyi *bişük* olarak okuyup kelimenin *böşük* ‘beşik, dost, akraba’ ile ilgili olabileceğini kaydetmiş, *kıd*-’ı ise hocası Bang gibi ‘hücum etmek (?)’ anlamında kabul etmiştir (1950: 304b, 328b).

Németh, *bişük*’ün ‘beşik’ anlamına pek ihtimal vermez ve kelimeyi ‘kayın, enişte’ anlamında kabul eder. Ayrıca *kıd*- fiilinin KT K8’de ‘kararlaştırmak, tayin etmek’ anlamıyla geçtiğini iddia etmiştir. Eski Türkçede *kıd*- fiilinin ‘yandan kesmek, kıymak, eğri yapmak’ → ‘korumamak, kurban etmek’ → ‘kararlaştırmak, tayin etmek’ şeklinde bir anlam gelişimi geçirdiğini düşünmüştür (1946: 53-61). Tuna, cümle hakkında kendi dönemine kadar en iyi izahın Németh (1946) tarafından yapıldığını söyleyip cümlenin yorumunda ona katılmıştır. Ayrıca, *bişük*’ün *bişük* > *beşük* > *böşük* şeklinde izah edilebileceğini belirtmiş, ama yazıtta kelimenin anlamının şüpheli olduğunu, bunun yerine kelimeye ‘beşik’ gibi bir anlamın verilmesinin daha doğru olabileceğini söylemiştir (1957: 58-59, 66).

Tekin, ilkin kelimeyi *bisük* olarak okuyup kelimenin ‘akraba’ anlamında olduğunu ifade etmiştir (1968: 262). Daha sonra kelimenin okunuşunu *bişük* olarak değiştirmiştir (1988: 64). Fiili ise 1968’de *ıkıd*- ‘himaye etmek’ olarak düşünmüş (332b), ama 1988’de okunuşunu ve anlamlandırmasını *kıd*- ‘öldürmek’ (5) olarak değiştirmiştir. Ancak 1988’deki neşrinde *kıd*- fiilinin dizinde bulunmadığı görülmektedir. Ancak krş. *kıd*- ‘öldürmek’ (1998: 105a).

Drevnetyurkskiy Slovar’da *bisük*’in anlamı ‘akraba’ olarak gösterilmiş, ama kelime köken olarak İranî *vīsuka* ile ilişkilendirilmiştir. *kıd*- ise ‘bırakmak, salmak, azat etmek’ olarak anlamlandırılmıştır. Bununla beraber, daha önce Németh’in ileri sürdüğü gibi *kıd*-’ın KT K8’de de geçtiği düşünülmüştür (Nadelyayev vd. 1969: 103a, 440a). EtymDic’te, ilk kelime *béşük* ‘beşik’ olarak kabul edilmiştir. *kıd*-’ın tekörnek (hapax) olduğu

söylenip kelimenin ‘canını bağışlamak’ anlamında olabileceği söylenmiştir (380b, 595a).

Abdurahmonov-Rustamov, oldukça farklı bir okuma önerisi teklif edip yazıtta iki kelimenin olabileceğini ilk kez ortaya atmıştır: *ebi üsükiqe* ‘evi örtüsüne’ (1982: 92).

Karcaubay ise, *besükiqe* ‘beşiğine’ okunuşunu benimseyip *kıd-*’a ‘ıstırap vermek, acıtmak’ anlamını vermiştir (2012: 77-78).

Ercilasun, Abdurahmonov-Rustamov gibi 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺 *bIswklŋA* imlâsının iki kelimedenden oluştuğunu düşünmüş ve ibarenin *ebi eşükiqe* ‘evi eşiğine’ şeklinde okunmasını teklif etmiştir. Diğer taraftan, daha önce Ergin’in tespitini tekrarlayarak DLT’de geçen *kıdıt-* ‘kenar dikmekte yardımcı olmak’ ve türevleriyle yazıttaki *kıd-*’ı ilişkilendirmiştir. *kıd-* fiilinin ‘herhangi bir şeye kıyı, kenar, sınır, hudut yapmak’ anlamından hareketle yazıtta ‘herhangi bir had, hudut tanımadan herkesi öldürmek’ anlamında olması gerektiğini iddia etmiştir (1995: 83-89).

Geng, *kıd-* fiilinin Kazakçadaki *kıy-* ile ilgili olduğunu söyleyip fiili Kazakçadaki gibi ‘merhamet etmek’ anlamında düşünmüştür (2002: 335-336). İlhan, *bişük* ve *kıd-* fiili hakkında daha önce dile getirilen görüşleri listeledikten sonra *bişükiqe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* cümlesini şöyle yorumlamıştır: “beşiğini yani henüz yürümeyi, konuşmayı bilmeyen beşikteki çocuğuna varıncaya kadar onunla bağlantısı olan bütün herkesi barındırmaz imiş” (2004: 121-128). Üstün, *bişük* ve *kıdmaz* hakkında daha önce dile getirilen görüşleri sıraladıktan sonra, Ercilasun ve İlhan’ın yorumlarını birleştirerek cümleyi anlamlandırmıştır (2010: 1390-1393).

Tezcan, yazıttaki cümleyi oldukça farklı olarak tefsir etmiştir. O, 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺 *bIswklŋA* şeklinde yazılan kelimeyi DLT’de *ewşük* ‘kargaşa’ (< *ewiş-* ‘birlikte acele etmek’) ile ilişkilendirmiştir. Cümlenin fiilini ise *akı idmaz ermiş* ‘bol (mal) göndermez imiş’ olarak yorumlamıştır (2010: 276-277). Tezcan’ın DLT’de ‘kargaşa’ anlamında düşündüğü *ewşük* şimdiye kadarki hiçbir DLT neşrinde kaydedilmemiştir. Ayrıca gerek tarihî metinlerde gerekse Türk dillerinde ‘kargaşa’ anlamına gelen *ewşük~éwşük* diye bir kelime yoktur. Diğer taraftan, Eski Türkçede *akı* kelimesinin ‘cömert’ anlamı dışında ‘bol mal’ gibi bir anlamına tesadüf edilmemektedir. Krş. Röhrborn 2015: 78.

İnayet, Doğu Türkistan’da neşredilen, *Kedimki Uyгур Tili Lugiti*’ndeki *kıt-*, *kıtıg*, *kıdıg*, *kıdıgsız*, *kızıg*, *kıy* maddelerine dayanarak

yazıttaki *kıd-* fiilinin ‘bırakmak’ anlamında olabileceğini iddia etmiştir (2011: 451-452).

Mirsultan, Geng ve İlhan’a katılarak, *kıdmaz* fiilinin ‘öldürmezlermiş’ diye tercümesinin önceki satırla mantık bakımından çelişeceğini belirtmiştir (2013: 72-73). Sertkaya, ilk kelimeyi Abdurahmonov-Rustamov ve Ercilasun gibi *ebi eşükiñe* ‘evine eşığıne’ olarak okumuş, sorunlu fiili ise *akıt-*’ın farklı bir varyantı olarak kabul edip *akıd-* şeklinde düşünmüş, ama fiilin ‘bırakmak’ anlamına geldiğini ifade etmiştir (2014: 9-21). Şirin, *kıdmaz ermiş* hakkında kesin bir yargıya henüz ulaşamadığını ifade etmiştir (2015: 103).

İlk olarak *bişükiñe*’nin okunuşu ve anlamlandırması üzerinde durmak istiyorum.

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 *bIsw̄kIn̄A* şeklinde yazılan kelimenin birçok neşirdeki gibi *bişükiñe* şeklinde okunmasının doğru olacağı kanaatindeyim, zira *bişük* kelimesi yazıttaki gibi akrabalık bağlamı içerisinde Eski Uygurcada birkaç yerde karşımıza çıkmaktadır. *Sekiz Yükmek Yaruk*’ta geçtiği yerler şöyledir: oğlu kızı uruğu tarığı *bagrı büşiki* üküş bolur (Oda 2015: 105 [s. 140-141]) “Oğlu kızı, evladı₂, akrabası₂ çok olur”; oğlu kızı *bagrı büşiki* kası kadaşı ölmüş (Oda 2015: 124 [s. 146-147]) “Oğlu kızı, akrabası₂, kardeşi₂ ölmüş”; *tünür büşük* boluşup kız bérişip *tünür büşük* edgü ögli bolurlar (Oda 2015: 308-309 [s. 194-195]) “akraba₂ olup kız verip evlilik yoluyla akraba₂ ve dost olurlar”; *tünür büşük* ka kadaş edgü ögli alku térilürler (Oda 2015: 333 [s. 200-201]) “akraba₂, kardeş₂ ve dost hepsi toplanırlar”; *tünür büşük* edgü ögli bolgalı sakınsarlar (Oda 2015: 341 [s. 202-203]) “akraba₂ ve kardeş₂ ve dost olmak için düşünseler”. *Maitrisimit*’te iki yerde kelime *kürtük* ile beraber kullanılmıştır: *büşük* kürtük boltumuz (Tekin 1980: 176 v23 [s. 184]) “akraba₂ olduk”; bir ikintişke *büşük* kürtük edgü ögli tutuşup (Tekin 1980: 199 v2-3 [s. 249]; Röhrborn 2017: 164) “birbirleri arasında dünür ve dost edinip”. 觀無量壽經 *guan wuliangshou jing*’e ait U 1996+U 1997 numaralı fragmanda (Zieme 1982: 24-25; Röhrborn 2017: 164) *büşük* geçmektedir: edgü öglisi bilişi *büşüki* (v 34) ‘yakın dostu, tanıdığı, akrabası’. *Vimalakīrtinirdeśa-Sūtra*’da bir yerde kelime geçmektedir: ka kadaş bag(ı)r *büşükçe* sakınc sakınguluk k(e)rgek (Kasai 2011: 706-707 [s. 168-168]) “Kardeş₂ ve akraba₂ gibi düşünülmesi gerekir”. Süryani harfli Uygurca manastır metninde bir yerde kelime görülmektedir: *tünür büşük* körüşüp (Zieme 2015: J26 [s. 109-110]) “dünürler₂ görüşüp”. *Daśakarmapathāvadānamālā*’da birkaç yerde şöyle geçer: birle kavışmış ka kadaş y(é)gen tagay adaş *büşük* edgü ögli kim bar erser (Wilkins 2016:

4954-4956 [s. 477]; Röhrborn 2015: 22; 2017: 164) “kardeş, yeğen, dayı, arkadaş, dost kim varsa”; bo yérтинçüde edgü sakınçın kim adaş *büyük* tutup (Wilkens 2016: 9282-9283 [s. 714]; Röhrborn 2015: 22) “kim bu dünyada iyi düşüncelerle arkadaş ve dost edinip”; anı adaş *büyük* atın [a]tagalı teginsiz bolur (Wilkens 2016: 9292-9293 [s. 714]; Röhrborn 2010: 100) “O nedenle, arkadaş₂ namını almaya mazhar olur”.

Eski Türkçe *bişük* hakkında şimdiye kadar yapılan birkaç açıklamada şunlar söylenmiştir:

Bang ve öğrencileri, *Sekiz Yükmek Yaruk*’un Çince ve Moğolca versiyonlarında *büyük*’ün karşılığını tespit ederek kelimenin ‘evlilik yoluyla kesp edilen akrabalık, tanıdık, dost’ anlamında olduğunu belirlemiştir. Onlara göre, *tünür büyük*’ün karşılığında Moğolca versiyonda *quda anda* bulunmaktadır (1934: 73-74). Krş. Moğolca *xuda* ‘çocuklarının evlenmesiyle akrabalık bağı tesis edilen iki ailenin babası; damat veya gelinin babası, dünür’ (Lessing 1960: 979b); *anda* ‘kan kardeşi, yakın arkadaş’ (Lessing 1960: 42a).

Kelime hakkında dikkate değer bir açıklamayı Hamilton yapmıştır. Aslında Hamilton’ın açıklaması büyük ölçüde daha önce Radloff (1895: 229) ve Pelliot (1914: 255, dip. 3) tarafından ortaya konan görüşe dayanmaktadır. Hamilton’a göre, *büyük* ‘tanıdıklar, yakınlar, hısımlar, akrabalar’ anlamında olmalıdır. Kelimenin ilk şekli olan *bişük* zaman içerisinde gerileyici benzeşme ve /b/’nin etkisiyle *büyük* hâlini almıştır. Kelimenin kökü *biş-* ‘pişmek, olgunlaşmak, alışmak’ olmalıdır. Kelime {- (X)k} ile *biş-* kökünden teşkil edilmiştir. *Bişük* kelimesi başta ‘birbirine alışık olanlar, birbirini iyi tanıyanlar, yakınlar ve tanıdıklar’ anlamını taşımış olabilir. Bu anlam gelişiminin benzeri Çince de yaşanmıştır. Krş. 熟 *shu* ‘1. pişmek, olgunlaşmak; 2. yakın ve samimi olmak, dost’. Hamilton, *beşik* kelimesinin de *büyük* ile ilgili olabileceğini düşünmüştür. Ona göre, *beşik* ‘bebeklerin orada pişmeleri, olgunlaşması’ sözkonusu olduğu için ortaya çıkmıştır ve *beşik kertigi* ile *beşik kertmesi* deyimlerinin Uygurcadaki *büyük körtük*¹ ile bir bağlantısı bulunmalıdır (1998: Açık. LXIV.6 [s. 138-139]).

Aslında *büyük* kelimesinin anlamını doğru şekilde gösterecek tanık Uygurca *Kalyānamkara* ve *Pāpamkara* hikâyesinde mevcuttur: kangı han ol éligniñ kızın edgü ögli teginke kolmış erti *tünür büyük* bolmış erti (Pelliot

¹ Eski Türkçe *körtük* ~ *kürtük* hakkında başka bir makalemde ayrıntılı olarak durmayı düşünüyorum.

1914: 255) “Hani hükümdar o hükümdarın kızını iyi kalpli şehzadeye isteseydi, onlar dünür² olmuş olacaktı”. Demek ki kelime ‘evlilik yoluyla oluşan akrabalık, dünür’ anlamındadır. Bu anlamdan hareketle kelime ‘dost, arkadaş, tanıdık, ahbap’ gibi yan anlamlar kazanmış olmalıdır.

Kelimenin yazıttaki *bişük* okunuşunda tereddüt yoktur. Kelime yazıtta açıkça 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽 *bIsw̄kIn̄A* şeklinde yazılmıştır ve bu yazıma göre kelimenin *bişükiye* şeklindeki okunuşu kesindir.¹ Ayrıca, *Sekiz Yükme Yarıuk*’un Kyoto yazmasında diğer yazmalardaki *büşük*’e karşılık *bişük*’ün (Oda 2015: 308-309, 333, 341) mevcudiyeti dikkat çekicidir. O hâlde, kelimenin Eski Türkçe içerisinde *bişük* ve *büşük* şeklinde olduğunu, zamanla *büşük*’ün yaygınlaştığını düşünebiliriz. Kelimenin kökeni konusunda Hamilton’un önerisi kabul edilebilir gözükmese de onun kelimeyi *beşik* ‘beşik’ ile ilişkilendirmesi pek tatmin edici değildir, zira ‘akraba, dünür, dost, tanıdık, ahbap’ anlamına gelen *bişük*~*büşük* ile *beşik* ‘beşik’ anlamına gelen iki söz arasında seslik benzerlik dışında herhangi bir anlamsal yakınlık bulunmamaktadır. Bu anlamda, EtymDic’te *bēşik* ‘beşik’ ve *bōşik*’ün (sic!) iki ayrı maddede (380b-381a) gösterilmesi oldukça isabetli olmuştur. Son olarak, şimdiye değin Uygurcada *bōşik* şeklinde okunan kelimenin *büşük* olarak okunmasının daha doğru olacağını belirtmem gerekiyor, zira eğer ilk hecedeki /i/ gerileyici benzeşme ile yuvarlaklaştıysa, bunun /ö/ değil, /ü/ olması daha muhtemeldir. Tuna’nın iddia ettiği gibi *bişük*’ün *bişük* > *beşik* > *bōşik* şeklinde (1957: 58-59) bir gelişim sergilediğini kabul ettiğimizde de /ü/’lü okunuş daha muhtemel gözükmektedir. Kelime, bugünkü Türk dillerinde yaşamadığı için ve Eski Türkçenin yazı sistemleri de bu konuda bize bir kanıt sunmadığı için bu okunuşun da itibarî olduğunu söylemeliyim. Son olarak, yazıttaki *oguşı* → *bodunı* → *bişüki* şeklindeki sıralamanın tesadüfi olmadığına dikkat çekmek istiyorum. Her ne kadar Clauson, *bodun*’u ‘kabileler, teşkilatlı boylar topluluğu, halk’ ve *uguş*’u (sic!) ‘kabile veya boydan küçük, ama geniş aileden büyük birlik’ (EtymDic: 96a, 306a) olarak tanımlasa da yazıtlarda *oguş* ve *bodun*’un kullanımında ve anlamında bazı belirsizliklerin olduğu aşikârdır. Yazıtlardaki *bodun* hakkındaki ayrıntılı bir çalışmada gösterildiği üzere, *bodun*’un temel anlamı ‘soylular birliği, soylular’ (Gentilverband) olmalıdır. Kelimenin diğer anlamları ikincildir (Zimonyi 2003: 69-70). Kaşgarî’nin *bodun* hakkında kaydettiği tanıkları dikkatli bir şekilde inceleyen Dankoff *bodun*’un farklı bir anlamına

¹ Ölmez 2012’de, Radloff’tan beri *bişük* şeklinde okunan kelime, herhangi bir açıklama yapılmadan *bōşik* olarak okunmuştur (Sertkaya 2014: 10-11, dip. 1). Yazıtların kopyasını sunan üç çalışma da harfler konusunda hâlbuki ittifak etmiştir.

dikkat çekip DLT’de ‘yakın, hısım, akraba’ anlamında da kullanıldığını tespit etmiştir (1972: 25-27). Buna göre, yazıtta akraba toplulukları/birlikleri anlamındaki üç sözün (*oguşı* → *bodunı* → *bişüki*) genişten dara doğru sıralandığı tahmin edilebilir. KT G6’nın dışında iki yerde de *oguş bodun* çiftinin birlikte kullanılması ayrıca dikkate değerdir. Krş. KT G1 ve BK D25.¹

Yazıtta 𐰚𐰣𐰠𐰢𐰏 *QIDmz* şeklinde yazılan kelime şimdiye kadar, *kıdmaz*, *kıdmaz*, *kıdımaz*, *ıkıdmaz*, *ukıdmaz*, *akıdmaz* ve *akı idmaz* olarak okundu ve fiile birbirinden farklı anlamlar verildi. Cümlelerin farklı anlaşılmasında bu fiilin epey pay sahibi olduğu kesindir. Eski Türkçenin sözlüklerinde ise *kıd*-fiili şöyle açıklanmıştır:

Doerfer, Moğolca *qıdu*- ‘kıymak, yok etmek’ ile Türkçe *kıd*- ~ *kıy*- ‘kıymak’ denkliliğini düşünmüş (1963: 487-488), *kıyak* ‘bir tür ot, sazlık’, *kıyma* ‘kıyılmış, kıyma’ ve *kıyın*’ın ‘ceza, işkence’ kökünün *kıd*- ~ *kıy*-olabileceğini ifade etmiştir (1967: 566, 575-576). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da *kıd*- ‘salmak, bırakmak’ anlamında gösterilmiş, bu fiilin KT G6 dışında ayrıca KT K8’de geçtiği belirtilmiştir (Nadelyayev vd. 1969: 440a). Räsänen, *kıd*- (> *kıy*-) fiilinin ‘yok etmek’ anlamında olduğunu ve fiilin Moğolca *qıdu*- ‘öldürmek, yok etmek’ ile ilişkili olduğunu ifade etmiştir (1969: 261a). Clauson, *kıd*- fiilini sözlüğünde hapaks olarak göstermiş, ama *kıy*-’ın asıl şeklinin *kıd*- olduğunu söyleyerek fiilin temel anlamını belirlemenin zor olduğuna dikkat çekmiştir (1972: 595a). Gülensoy, *kıy*- ‘1. çok ince ve küçük parçalar durumunda doğramak; 2. (mec.) acımadan vermek’ fiilinin Eski Türkçe *kıd*- ‘kenar yapmak’ fiilinden geldiğini ileri sürmüştür (2007: 521a).

Eski Türkçe *kıdıg* ‘kıyı, kenar’ sözünün kökünün ilk kez KT G6’da *kıdı*- şeklinde tanıklandığını ve Räsänen’in iddia ettiği gibi *kıdı*-’nın Moğolca *kidu*- ‘savaşmak, yıkmak’ ile ilgili olabileceğini düşünen Erdal, yazıtlardaki *kıd*-’ın *kıy*- ile bir bağlantısının olamayacağını, çünkü kelimenin Uygurcada ve Karahanlıcada /d/’li olmadığını söylemiştir. O, Köl Tigin yazıtındaki cümleyi tercüme ederken cümlelerin öznesini *uguşı bodunı* olarak düşünür ve cümleyi şöyle çevirir: bişükiçe t(e)gi *kıd(ı)m(a)z* (e)rm(i)ş “boyu ve aşireti, torunlarından son bir tanesine kadar savaşmamış (savaşamazmış)” (1991: 192-193).

Erdal, Eski Türkçede iki yerde daha *kıdı*- fiilinin geçtiğini tahmin etmektedir. İlki Arat’ın *Eski Türk Şiiri* adlı eserinde yer almaktadır. Arat,

¹ *oguşum bodun<um>* için bk. EtymDic: 96a.

kelimeyi *kıdı-* ‘set çekmek’ şeklinde okuyup DLT’de geçen *kıdı-* ile ilişkilendirmiştir (1965: 140, 403). Aynı metni daha sonra tekrar neşreden Zieme, kelimenin orijinal metinde açıkça *kıduyu* şeklinde yazıldığını belirtip kelimeyi Moğolca *qıdu-* ‘öldürmek, yok etmek’ ile ilişkilendirmiştir (1991: 148, dip. 156). Dolayısıyla *Eski Türk Şiiri*’nde yer alan *kıdu-* kelimesinin KT yazıtındaki *kıdı-* ile bir münasebeti olamaz, zira ikisinin ikinci hecedeki ünlüleri birbirinden farklıdır. Erdal’ın zikrettiği ikinci tanık *Maitrisimit*’tendir. Bu metinde kelime *kıdıguluk* olarak geçmektedir. Tekin, kelimenin okunuşu konusunda tereddüt olmadığını ifade edip kelimeyi tercüme etmeden bırakmış, kelimenin ‘kıyısı olmak’ (krş. *kıdıg* < *kıdı-g*) anlamında olabileceğini tahmin etmiştir (1980: 32 v4 [s. 97]). Gerçekten de metinde fiilin anlamı Arat’ın teklif ettiği ‘set çekmek’ anlamına uygun gözükmektedir. O hâlde, seslik ve anlam bakımından Moğolca *qıdu-* ile ilişkisi olabilecek Eski Türkçedeki tek tanık *Eski Türk Şiiri*’nde yer almaktadır. Bu durumda oradaki tanık da şimdilik tekörnek (hapax) olarak değerlendirilmelidir.

Moğolca *qıdu-* ‘öldürmek, yok etmek’ ile Türkçede *kıd-* (> *kıy-*) denkliği oldukça erken bir dönemde tasarlanmıştır (Ramstedt 1935: 244a; Doerfer 1963: 487-488). Ancak en son neşredilen Altay dillerinin etimolojik sözlüğünde, Eski Türkçe *kıy-* ile ilişkili olabilecek Moğolca herhangi bir denklik gösterilmemiştir. Moğolca *qıdu-* ‘yok etmek’ ile Eski Türkçe *kadu-* ‘teyellemek, geçici olarak dikmek’ denkliği teklif edilmiştir (Starostin vd. 2003: 544, 753-754). Bu denkliğin de tartışmaya açık olduğunu belirtmeliyim.

Ercilasun, *kıd-* hakkında şöyle bir yorum getirmiştir:

Bence asıl hata, *kıd-* fiili ile *kıy-* fiili arasında münasebet kurulmasıdır. Bilindiği gibi, bu günkü *y*’nin Eski Türkçede iki kaynağı vardır: *d* ve *y*. Yani Kıpçak, Karluk ve Oğuz lehçelerinde bugün kullandığımız *y*, *ya* *y*’den gelir, *ya* da *d*’den. Acaba *kıy-* fiilindeki *y*’nin kaynağı hangisidir; *y* mi *d* mi? Bu sorunun cevabı *Dîvânü Lûgati’t-Türk*’te mevcuttur. Bugünkü *kıy-* fiili *Dîvân*’da *y*’li olarak geçer. Üstelik *kıyıl-*, *kıyış-*, *kıytur-*, *kıyma* gibi türevleri de vardır ve bunlar da hep *y*’lidir. Eğer “öldürmek, kesmek, doğramak” anlamlarındaki bugünkü *kıy-* fiilinin kaynağı *d*’li olsaydı *Dîvân*’da da bu fiili *kıd-* şeklinde zel ile yazılmış olarak görmemiz gerekirdi. Hâlbuki bugünkü *kıy-* fiilini Kâşgarlı’da *y*’li olarak görüyoruz. Hatta eski Uygur metinlerinde ve Tonyukuk’ta (T I K8) rastladığımız “ceza” anlamındaki *kıym* kelimesi de muhtemelen “öldürmek, kesmek” anlamındaki *kıy-* fiilinin türevidir ve görüldüğü gibi Tonyukuk’ta bile kelime *y*’lidir. O hâlde burada, Clauson’un ve diğer bazı araştırmacıların ve metin üzerinde kafa yoranların zihnini karıştıran bu durumu ortadan kaldırıyor ve diyoruz ki *kıd-* ile *kıy-* fiilleri arasında hiçbir ilgi yoktur; çünkü bu fonetik olarak imkânsızdır. Şimdi artık

kıy- fiilinin düşüncemizi sekteye uğratan tasallutundan kurtulabilir ve *kıd-* fiilini başka yerlerde arayabiliriz. Fiilin kendisini değilse bile türevlerini yine Dîvânü Lûgati't- Türk'te bulabiliyoruz: *kıdış-, kıdıt-, kıdığ, kıdığla-, kıdığlan-*. *Kıdış-, kıdıt-, kıdığ* kelimelerinin bir *kıd-* fiilinden türediği açıktır. Ancak bu fiile nasıl bir anlam vermeliyiz? Elbette bunun için hareket noktamız, Kâşgarlı Mahmud'un *kıdış-, kıdıt* ve *kıdığ* kelimelerine verdiği anlamlar olacaktır. Kâşgarlı *kıdış-* fiiline "kenar dikmekte yardım etmek; değirmi bir şeyin kenarını dikmekte yardım etmek" anlamını verir; örnek olarak da ol manga *börk kıdışdı* "o bana börk dikmekte yardım etti" cümlesini zikreder. *Kıdıt-* fiili de "kenar diktirmek, kıyılattmak" olarak manalandırılır ve *ol börkin kıdıtı* "o börkünü kıyılattı, börküne kenar diktirdi" örneği verilir. (Ercilasun 1995: 88)

kıd-'ın *kıy-* olmayacağı noktasındaki seslik gerekçe daha önce Erdal'ın dile getirdiği tespite dayanmaktadır. Ercilasun'un teklifindeki en önemli sorun, DLT'deki *kıd-* fiilinin anlamının yazıttaki yer için uygun olmayışdır. Yazıttaki bağlamı aşağıda daha ayrıntılı olarak değerlendireceğim. Kaşgarı'nın kaydettiği anlamı yazıttaki yerle bağdaştırmak için fiilin anlamını epey zorlayıp yorumlamak gereklidir. Ayrıca, DLT'deki *kıdıt-* 'kenar diktirtmek', *kıdış-* 'beraber kenar dikmek' ve *kıdığ*'ın kökü olduğu düşünülen **kıd-* fiili Eski ve Orta Türkçede başka bir metinde geçmemektedir.

Özdemir, Ercilasun'un teklifini kabul etmeyerek *kıd-*'ın anlamının metnin bağlamına ve *kıyın* 'ceza' sözüne dayanarak belirlenebileceğini düşünüp şu sonuçlara (2013: 138) ulaşmıştır:

1. *Kıd-* ve *kıy-* fiilleri birbirinden ayrı fiillerdir.
2. *Kıd-* fiili Divan'da geçen 'kıyı' anlamına gelen sözcüklerden bağımsız bir sözcüktür.
3. *Kıd-* fiili Orhon Yazıtları'ndan önceki bir dönemde *kıyın* ismine köklük etmiş olmalıdır. Bu anlamda *kıyın* ismi *kıdın* > *kıyın* gelişmesinin bir sonucudur. *Kıd-* fiili sözcük ölümüne uğrarken *kıyın* şekli yaşamaya devam etmiştir.
4. *Kıd-* fiiline 'ceza' anlamındaki *kıyın* isminden hareketle 'cezalandırmak' anlamı verilmelidir.
5. İbareye anlam verirken Orhon Yazıtları'ndaki bağlam ihmal edilmemelidir. Bağlama göre Çinlileşmesi tamamlanmış bir toplumdans bahsedilmemektedir. Kendi beyi, komutanları ve âlim sınıfı olan ve Çin'e yakınlaşarak komşu olmak suretiyle Çinlileşme süreci başlamış toplumlardan bahsedilmektedir. Burada Çin'in bu toplumlara kendi toplumuna davrandığı gibi davranmasını bekleyemeyiz ki kendi toplumuna uyguladığı ceza sistemini uygulasin. Dönüştürme politikasının bir gereği bu toplumlar özellikle savaşlarda insan gücünden yararlanan ve hizmet eden bir sınıf olarak Çinlileşmek üzere kapıda bekletilmektedirler.

6. Öyleyse ibare, “bir kişi suç işlese, boyu, milleti, hısım akrabasına kadar cezalandırmazlarmış” şeklinde anlamlandırılmalıdır.

Yazıttaki 𐰇𐰪𐰚𐰚𐰚 *QIDmz* imlâsının çoğu neşirdeki gibi *kıdm(a)z* karşılığında olduğunu düşünüyorum. Giraud ve Özdemir’in bağlamı esas olarak *kıd-* için verdiği ‘cezalandırmak’ anlamına ben de katılıyorum. Ancak Özdemir’in *kıd-* ve *kıy-* fiillerinin iki farklı fiil olduğu konusundaki açıklaması tatmin edici değildir, zira *kıd-* ve *kıyın* arasındaki ilişki dilsel olgularla yeteri kadar açıklanmamıştır. Bağlamı esas olarak fiilin ‘cezalandırmak’ anlamına ulaşılması şüphesiz oldukça önemlidir.

Ben de *kıd-* için ilk kez Giraud 1960’ta teklif edilen ‘cezalandırmak’ anlamının doğru olacağını düşünüyorum. *kıd-* fiilinin anlamının ve yapısının Özdemir 2013’te de vurgulandığı üzere Eski Uygurcadaki *kıyın*’ın anlamı ve yapısı içinde saklı olduğu açıktır. Ancak yazıttaki *kıd-* fiilinin yapısını farklı olarak izah etmek istiyorum.

Gabain’in kuvvetlendirme eki (1950: 80) olarak tanımladığı {-d-} ekini, Clauson (1972: xlvi) ve Tekin (2016: 91) geçişlilik ve pekiştirme eki olarak kabul etmiştir. Diğer taraftan, Turan, {-d-} ekini bir morfem olarak değerlendirmez, ona göre /d/ uzun ünlünün tesiriyle ortaya çıkmış bir destek ünsüzü (gedik dolduran) olmalıdır (2012: 69-80). {-d-} eki hakkında Eski Türkçede çok fazla tanık bulunmamaktadır. Erdal, eserinde bu eki göstermemiştir. Tekin, {-d-} ekine sahip yazıtlardaki üç tanığı zikretmiştir: *ıd-* ‘göndermek’ (KT D6) < *ī-*; *kod-* ‘koymak’ (T 2) < *kō-*; *tod-* ‘doymak’ (KT G8) < *tō-*.

Kanaatimce bu ek Eski Türkçedeki ettirgenlik eki {- (X)t-}’nin uzun ünlünün etkisiyle {-d-} hâlini almış biçimi olmalıdır. Türk dilinde uzun ünlüler konusunda araştırma yapanların ulaştığı kesin neticelerden biri de uzun ünlülerin /ç/, /k/, /p/ ve /t/ gibi sedasız ünsüzlerin sedalılılaşmasına neden olmasıdır (Räsänen 1949: 65-66; Tuna 1960: 275; Tekin 1995: 128-129). Buna dayanarak, Tekin’in sıraladığı {-d-} ekli tanıkları şu şekilde tahlil etmek istiyorum: *ıd-* < *ı-d-* < **ī-t-*; *kod-* < *ko-d-* < **kō-t-*; *tod-* < *to-d-* < **tō-t-*. Tekin’in verdiği tanıklara şunların da eklenebileceğini tahmin ediyorum: *tıd-* ‘engel olmak’ (KT K11) < *tı-d-* < **tī-t-*, krş. DLT *ty-* (< **tī-*) (Dankoff-Kelly 1984: 552 [s. 277]); *yıd-* ‘göndermek’ (T 34) < *yı-d-* < **yī-t-*; *ud-* ‘takip etmek’ (T 55) < *u-d-* < **ū-t-*, krş. Irk Bitig *uyurı* ‘muktedir’ (Tekin 2013: 28 [s. 30]) < *uy-ur+ı* < *ū-*; *yad-* < *ya-d-* < **yā-t-* < **yā-*, krş. *yay-* (Ongin 1, Altun Yaruk 614/4) < **yā-*; *yod-* ‘yok etmek’ < *yo-d-* < *yō-t-*, krş. Uygurca *yoy-* < **yō-* (Müller 1922: 64/21); *yüd-* ‘yüklemek’ < *yü-d-* < **yū-t-*, krş. Uygurca *yüdür-* < **yū-tür-*; *yük* < **yū-k* ‘yük’. Bu konuyu başka

E.Uçar., Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki bişükiçe

bir makalemde daha ayrıntılı olarak ele alacağım için şimdilik bu kadar bilgi vermekle yetineceğim.

O hâlde, Eski Türkçede tanıklanmamış **kı-* ve bunun türevleri¹ üzerinde ayrıntılı olarak durulması gerekmektedir. Türk dili tarihinde **kı-*'nin geniş bir ailesinin olduğu görülmektedir. Bu geniş ailenin tespit edebildiğim kadarıyla bir listesini aşağıda sunmaya çalışacağım:

<i>*kī-</i>	
<i>kıd-</i> [< * <i>kı-d-</i> < * <i>kī-t-</i>]	<i>kıdmaz</i> (KT G6, BK K4-5)
<i>kıy-</i> (DTS: 440a; EtymDic: 595a; Radloff 1899: 688-690) [< * <i>kī-</i>]	DLT: <i>kıy-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 553 [s. 278]) '1. kesmek; 2. sözünden caymak'. Kutadgu Bilig: <i>kıy-</i> 'kıymak, dönmek, süzmek' (Arat 1979: 253) ² .
	Sayf-i Sarāyī's Gulistān bi't-Turkī: <i>kıy-</i> 'işkence yapmak' (Bodrogligeti 1969: 354a). Kazan (?) Oğuzname'si: <i>kıy-</i> 'eziyet çekmek' (Demir-Aydoğdu 2015: 269b). Redhause: <i>kıy-</i> 'kesmek, parçalamak, kıymak' (1890: 1510a). Türkiye Türkçesi ³ : <i>kıy-</i> '1. çok ince ve küçük parçalar biçiminde doğramak; 2. acımadan vermek, esirgememek, feda etmek; 3. acımayıp öldürmek; 4. acımayarak büyük bir kötülük etmek, zulmetmek'. Hakasça: <i>xıy-</i> 'kesmek, doğramak' (Subrakova 2006: 880a). Tuvaca: <i>kıy-</i> 'kesmek, doğramak' (Ölmez 2007: 200b). Yakutça: <i>kıy-</i> 'kesmek, doğramak' (Sleptsova 1972: 205a).

¹ Eski Türkçede *kıntur-* 'tahrik etmek' (Erdal 1991: 805), *kınıg* 'tahrik' (Erdal 1991: 193) ve *kınımlıg* 'tahrik edici' (Erdal 1991: 375) gibi gövdelerin kökü olan *kın-* ~ *kun-* fiilinin **kı-* ile bir ilgisi olduğunu düşünmüyorum.

² *Kutadgu Bilig*'teki *kıya bak-* (4059. ve 4095. beyitler) ibaresinin okunuşu EtymDic'te doğru olarak *kaya bak-* 'arkaya/geriye bakmak' şeklinde düzeltilmiştir (1972: 675a). Ayrıca 4059. ve 4095. beyitlerin aktarması için bk. Taş 2014: 117-118.

³ Türkiye Türkçesindeki anlamlandırmalarda Türk Dil Kurumu'nun genel ağdaki kaynağından faydalanılmıştır.

	<p>Dolganca: <i>kıy-</i> ‘kesmek, doğramak’ (Stachowski 1993: 168)</p> <p>Türkmençe: <i>gıy-</i> ‘kesmek, doğramak’ (Kyýasowa vd. 2016: 532b).</p> <p>Özbekçe: <i>qiy-</i> ‘kesmek, öldürmek’ (Hoyiyev vd. 2008: 285a-b).</p> <p>Kırgızca: <i>kıy-</i> ‘kesmek, çapraz kesmek’ (Yudahin 1985: 479a).</p> <p>Altayca: <i>kıy-</i> (2) ‘kesmek, doğramak’ (Baskakov-Toşakova 1947: 102b).</p>
<p><i>kıya</i> (DTS: 440b; EtymDic: 675a; Radloff 1899: 710) [<i>< kıy-a</i>]</p>	<p>Çağatayca: <i>kıya</i> ‘sert, hırçın’ (Eckmann 1971: 360; Karasoy 1998: 506a).</p> <p>Eski Türkiye Türkçesi: <i>kıya</i> ‘kıyasıya, sert’ (TS: 2526); <i>kıya bak-</i> ‘1. hiddetle, kıyasıya bakmak, öldüresiye bakmak; 2. dikkatle bakmak, keskin bakmak’ (TS: 2526-2528).</p> <p>Redhause: <i>kıya bak-</i> ‘dehşetle bakmak’ (1890: 1512a).</p> <p>Türkmençe: <i>gıya</i> ‘yan, eğri’ (Kyýasowa vd. 2016: 532a).</p> <p>Kırgızca: <i>kıya</i> ‘çapraz, eğri’ (Yudahin 1985: 479a).</p> <p>Hakasça: <i>xıya</i> ‘yana’ (Subrakova 2006: 879b).</p>
<p><i>kıytur-</i> (DTS: 442a; EtymDic: 675b; Radloff 1899: 699) [<i>< kıy-tur-</i>]</p>	<p>DLT: <i>kıytur-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 529 [s. 250]) ‘kıydırmak, yanlamasına kestirtmek’.</p> <p>Hakasça: <i>xıydır-</i> ‘kestirmek, kıydırmak’ (Subrakova 2006: 882a).</p> <p>Yeni Uygurca: <i>qiydur-</i> ‘kıydırmak, kestirmek’ (Emir 1995: 239a).</p> <p>Türkiye Türkçesi: <i>kıydır-</i> ‘kıyma işini yaptırmak’.</p>
<p><i>kıyıl-</i> (DTS: 441a; EtymDic: 677a; Radloff 1899: 720-721) [<i>< kıy-ıl-</i>]</p>	<p>Uygurca: <i>kün kıyıl-</i> (Wilkens 2016: 4364-4365 [s. 444-445]) ‘güneş batmak’.</p> <p>DLT: <i>kıyıl-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 528 [s. 248]) ‘1. enine kesilmek; 2. (güneş) batmak; 3. sözden cayılmak’.</p> <p>Redhause: <i>kıyıl-</i> ‘kıyılmak’ (1890: 1509b).</p>

	<p>Türkiye Türkçesi: <i>kıyıl-</i> ‘1. çok ince ve küçük parçalar biçiminde doğranmak; 2. kıyma işi yapılmak’.</p> <p>Tatarca: <i>kıyıl-</i> ‘kıyılmak, eğri kesilmek’ (Abdullin 1979: 205b).</p> <p>Özbekçe: <i>qiyil-</i> ‘kesilmek’ (Hoyiyev vd. 2008: 282a).</p> <p>Kırgızca: <i>kıyıl-</i> ‘kesilmek, çarpık kesilip eğrilmek’ (Yudahin 1985: 483a).</p>
<i>kıyiltur-</i> [< kıy-ıl-tur-]	Uygurca: <i>kıyiltur-</i> ‘parçalara ayırmak’ (Shōgaito 2008: 625a).
<i>kıyın-</i> (Radloff 1899: 719) [< kıyın-]	Redhause: <i>kıyın-</i> ‘acımak, sızlamak’ (1890: 1510b).
<i>kıyış-</i> (DTS: 442a; EtymDic: 607b; Radloff 1899: 722) [< kıy-iş-]	<p>DLT: <i>kıyış-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 527-528 [s. 248]) ‘beraber kıymak, kesmek’.</p> <p>Türkiye Türkçesi: <i>kıyış-</i> ‘1. karşılıklı sözleşmek, anlaşıp karar vermek; 2. biriyle yarışmaya kalkmak; 3. yüreklilik göstermek, cesaret etmek’.</p> <p>Özbekçe: <i>qiyiş-</i> ‘birlikte kesmek, doğramak’ (Hoyiyev vd. 2008: 283b).</p>
<i>kıyıt-</i> [< kıy-it-]	Uygurca: <i>kıyıtmaz</i> (Zieme 1997: 50) ¹ .
<i>kıyığ</i> (EtymDic: 676a) ² [< kıy-ıg]	DLT: <i>kıyığ yer</i> (Dankoff-Kelly 1984: 517 [s. 234]) ‘sapa yer’.
<i>kıyık</i> (DTS: 441b; EtymDic: 676a; Radloff 1899: 715-716) [< kıy-ık]	DLT: <i>kıyık</i> (Dankoff-Kelly 1982: 47 [s. 110]) ‘sözden cayma’; <i>kıyık kişi</i> (Dankoff-Kelly 1984: 518 [s. 235]) ‘sözünden cayan kişi’; <i>kıyık neş</i> (Dankoff-Kelly 1984: 518 [s. 235]) ‘enine kesilen şey’.

¹ Tanık, topografi içerikli Ch/U 6849 numaralı Uygur harfli fragmanda geçmektedir, ama fragmanda yıpranmış kısımlar olduğu için metnin bağlamından fiilin anlamını net olarak belirlemek mümkün değildir.

² EtymDic’te DLT’deki *kıyığ yer* tanığı *kayığ* maddesinde gösterilmiş, ama kelimenin *kıyığ* olabileceği de ifade edilmiştir.

	<p>Kıyasü'l-Enbiya: <i>kıykım kıykım kıl-</i> ‘parçalara ayırmak’ (Boeschoten-O’kane 2015: 659a).</p> <p>Kıpçakça: <i>kıyık</i> ‘eğri, yatık’ (Öztopçu 2002: 114a).</p> <p>Eski Türkiye Türkçesi: <i>kıyık</i> (1) ‘kıyııcı, yırtıcı, zalim, gaddar, hunhar’ (TS: 2529).</p> <p>Tatarca: <i>kıyık</i> ‘eğri’ (Abdullin 1979: 204b).</p> <p>Türkmence: <i>gıyık</i> ‘eğri, eğrilmiş’ (Kyýasowa vd. 2016: 532b).</p> <p>Kazakça: <i>qıyıq</i> ‘kıyım, kıyık’ (İskakov et vd. 2011: 579a).</p>
<i>kıyiltur-</i> [<i>< kıy-ıl-tur-</i>]	Uygurca: <i>kıyiltur-</i> ‘parçalara ayırmak’ (Shōgaito 2008: 625a).
<i>kıyın-</i> (Radloff 1899: 719) [<i>< kıy-ın-</i>]	Redhause: <i>kıyın-</i> ‘acımak, sızlamak’ (1890: 1510b).
<i>kıyış-</i> (DTS: 442a; EtymDic: 607b; Radloff 1899: 722) [<i>< kıy-ış-</i>]	<p>DLT: <i>kıyış-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 527-528 [s. 248]) ‘beraber kıymak, kesmek’.</p> <p>Türkiye Türkçesi: <i>kıyış-</i> ‘1. karşılıklı sözleşmek, anlaşıp karar vermek; 2. biriyle yarışmaya kalkmak; 3. yüreklilik göstermek, cesaret etmek’.</p> <p>Özbekçe: <i>qıyış-</i> ‘birlikte kesmek, doğramak’ (Hoyiyev vd. 2008: 283b).</p>
<i>kıyıt-</i> [<i>< kıy-ıt-</i>]	Uygurca: <i>kıyıtmaz</i> (Zieme 1997: 50) ¹ .
<i>kıyığ</i> (EtymDic: 676a) ² [<i>< kıy-ıg</i>]	DLT: <i>kıyığ yer</i> (Dankoff-Kelly 1984: 517 [s. 234]) ‘sapa yer’.
<i>kıyık</i> (DTS: 441b; EtymDic: 676a; Radloff 1899: 715-	DLT: <i>kıyık</i> (Dankoff-Kelly 1982: 47 [s. 110]) ‘sözden cayma’; <i>kıyık kişi</i> (Dankoff-Kelly 1984: 518 [s. 235]) ‘sözünden cayan kişi’; <i>kıyık neş</i>

¹ Tanık, topografi içerikli Ch/U 6849 numaralı Uygur harfli fragmanda geçmektedir, ama fragmanda yıpranmış kısımlar olduğu için metnin bağlamından fiilin anlamını net olarak belirlemek mümkün değildir.

² EtymDic’te DLT’deki *kıyığ yer* tanığı *kayığ* maddesinde gösterilmiş, ama kelimenin *kıyığ* olabileceği de ifade edilmiştir.

716) [< kıy-ık]	(Dankoff-Kelly 1984: 518 [s. 235]) ‘enine kesilen şey’. Kıyasü’l-Enbiya: <i>kıykım kıykım kıl-</i> ‘parçalara ayırmak’ (Boeschoten-O’kane 2015: 659a). Kıpçakça: <i>kıyık</i> ‘eğri, yatık’ (Öztopçu 2002: 114a). Eski Türkiye Türkçesi: <i>kıyık</i> (1) ‘kıyıcı, yırtıcı, zalim, gaddar, hunhar’ (TS: 2529). Tatarca: <i>kıyık</i> ‘eğri’ (Abdullin 1979: 204b). Türkmençe: <i>gıyık</i> ‘eğri, eğrilmiş’ (Kyýasowa vd. 2016: 532b). Kazakça: <i>qıyıq</i> ‘kıyım, kıyık’ (İskakov et vd. 2011: 579a).
<i>kıyıklık</i> (Radloff 1899: 717) [< kıy-ık+lık]	Eski Türkiye Türkçesi: <i>kıyıklık</i> ‘kıyıcılık, insafsızlık’ (TS: 2530).
<i>kıyıksız</i> (DTS: 442a; EtymDic: 677a; Radloff 1899: 717) [< kıy-ık+sız]	Kutadgu Bilig: <i>kıyıksız</i> ‘sadık, şaşmaz’ (Arat 1979: 253). ¹
<i>kıyım</i> (DTS: 441a; EtymDic: 677b ² ; Radloff 1899: 723) [< kıy-ım]	DLT: <i>kıyım</i> (Dankoff-Kelly 1984: 519 [s. 237]) ‘panik’. Türkiye Türkçesi: <i>kıyım</i> ‘1. kıyım işi; 2. kıyılma biçimi; 3. görev yönünden kötü bir duruma sokma, haksızlığa uğratma’.
<i>kıyım</i> (DTS: 442a; EtymDic: 677b; Radloff 1899: 702-703) [< kıy-ma]	DLT: <i>kıyım ügre</i> (Dankoff-Kelly 1984: 521 [s. 239]) ‘bir tür kesme erişte’. Redhause: <i>kıyım</i> ‘kesme, parçalama, kıyım’ (1890: 1510a). Türkiye Türkçesi: <i>kıyım</i> ‘1. kıymak işi; 2. çekilmiş et; 3. küçük kuşbaşı etlerden kavru olarak yapılmış kışık kavurma’.

¹ *Kutadgu Bilig* dizininde *kıyıksız* madde olarak yer almaz, anlam EtymDic’ten eklenmiştir.

² EtymDic’te *kıyım* şeklinde okunmuştur.

<p><i>kıymaç</i> (DTS: 442a; EtymDic: 677b) [< kıy-maç]</p>	<p>DLT: <i>kıymaç börk</i> (Dankoff-Kelly 1984: 522 [s. 240]) ‘Çiğillerin beyaz börkü’. Çağatayca: <i>kımaç~kıymaç</i> ‘eğri, ters, sert bakan göz, şaşı’ (Eraslan 1992: 154).</p>
<p><i>kıyın</i> (DTS: 441b; EtymDic: 631a; Radloff 1899: 694-695, 718) [< kıy-ın]</p>	<p>Runik Harfli Metinler: <i>kıy(i)n</i> ‘ceza’ (T 32; Şine Usu Doğu 2). Uygurca: <i>kıy(i)n kızgut</i> (Wilkens 2007: 375a; Wilkens 2016: 991a-b) ‘azap₂’. Kutadgu Bilig: <i>kıyın</i> ‘ceza, işkence’ (Arat 1979: 253). Eski Türkiye Türkçesi: <i>kıyın ver-</i> ‘tazip etmek, ceza, cefa vermek’ (TS: 2530). Türkiye Türkçesi: <i>kıyın</i> ‘güçlü bir kimsenin yasaya veya vicdana aykırı olarak başkasını uğrattığı kötü durum, zulüm’. Türkiye Türkçesi Ağızları: <i>kıyın gücün</i> kuş ve hayvanlarda tırnak, pençe’ (DS: 2805b). Kazakça: <i>qiyin</i> (2) ‘1. zor, çetin; 2. karışık’ (İskakov vd. 2011: 582b-583a); <i>qiyin-qıstav</i> ‘işkence’ (İskakov vd. 2011: 586b). Kırgızca: <i>kıyın</i> ‘1. güç, zor; 2. cesur, kuvvetli; 3. pek, çok’ (Yudahin 1985: 483a). Kumukça: <i>kıyın</i> ‘çetin, zor, ağır’ (Bammatova 1969: 212a). Özbekçe: <i>qiyin</i> ‘güç, zor’ (Hoyiyev vd. 2008: 282b); <i>qiyinliq</i> ‘güçlük, zorluk’ (Hoyiyev vd. 2008: 283b); <i>qiyin-qıstoq</i> ‘işkence, azap’ (Hoyiyev vd. 2008: 283b). Yeni Uygurca: <i>qiyin</i> ‘güç, zor’ (Schwarz 1992: 670a-b); <i>qiyin-qıstaq</i> ‘işkence, azap’ (Schwarz 1992: 670b).</p>
<p><i>kınçı~kıyınçı</i> (DTS: 441b; EtymDic: 634b; Radloff 1899: 697) [< kıy-ın+çı]</p>	<p>Uygurca: <i>kınçı~k(i)yınçı</i> ‘işkenceci’ (Oda 2015: 89 [s. 136]).</p>

<p><i>kıynlık</i> ~ <i>kınlık</i> (DTS: 441b, 444b; EtymDic: 639a) [< kıy-ın+lık] ~ [< *kī-n+lık]</p>	<p>Uygurca: <i>kınlık~kıy(i)nlık</i> ‘hapishane, zindan, ceza verilen yer’ (Oda 2015: 89 [s. 136]; Hamilton 1998: LXIII/4 [s. 58], Wilkens 2007: 375b). Karahanlıca Kur’an Meali: <i>kınlıg</i> ‘azap veren, azabı olan’ (Ata 2004: 456). Krş. Özbekçe ve Yeni Uygurca: <i>qiynoqxona</i> ‘işkence odası’ (Hoyiyev vd. 2008: 286b; Schwarz 1992: 671a).</p>
<p><i>kın</i> (DTS: 444b; EtymDic: 631a; Radloff 1899: 725) [< *kī-n]</p>	<p>Uygurca: <i>kın kızgut</i> ‘azap₂, ceza₂’ (Wilkens 2007: 375a; Wilkens 2016: 990b, 991a-b). Kutadgu Bilig: <i>kın</i> ‘ceza, işkence’ (Arat 1979: 251). Karahanlıca Kur’an Meali: <i>kın</i> ‘1. azap, işkence, eziyet; 2. verilen hüküm, ceza sözü’ (Ata 2004: 454-456). Codex Cumanicus: <i>kın</i> ‘acı, işkence’ (Grønbech 1942: 206). Sayf-i Sarāyī’s Gulistān bi’t-Turkī: <i>kın</i> ‘işkence, azap’ (Bodrogligeti 1969: 353b). Çağatayca: <i>kın</i> ‘işkence’ (Eckmann 1971: 360). Abuşka Lugatı: <i>kın</i> ‘zahmet, cerime’ (Güzeldir 2002: 402).</p>
<p><i>kına-</i> (DTS: 444b; EtymDic: 634a; Radloff 1899: 695- 696, 726) [< *kī- n+a-]</p>	<p>Uygurca: <i>kına-</i> ‘cezalandırmak, işkence etmek’ (Wilkens 2007: 375b). DLT: <i>kına-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 564 [s. 291]) ‘cezalandırmak’. Kutadgu Bilig: <i>kına-</i> ‘cezalandırmak, işkence etmek’ (Arat 1979: 251). Karahanlıca Kur’an Meali: <i>kına-</i> ‘azap etmek, işkence etmek, ceza vermek’ (Ata 2004: 456). Codex Cumanicus: <i>kıyna-</i> ‘acı vermek, işkence yapmak’ (Grønbech 1942: 205). Sayf-i Sarāyī’s Gulistān bi’t-Turkī: <i>kına-</i> ‘işkence yapmak’ (Bodrogligeti 1969: 353b). Çağatayca: <i>kına-</i> ‘eziyet, cefa vermek’ (Karasoy 1998: 505b). Eski Türkiye Türkçesi: <i>kına-</i> ‘1. ayıplamak, itap</p>

	<p>etmek, suçlandırmak, itham etmek; 2. cezalandırmak; 3. tazip etmek, hırpalamak’ (TS: 2489-2492); <i>kınagan</i> ‘çok ayıplayan’ (TS: 2489).</p> <p>Türkiye Türkçesi: <i>kına-</i> ‘yapılan bir işin kötü olduğunu belirtir bir biçimde söz söylemek, ayıplamak, takbih etmek’.</p> <p>Türkiye Türkçesi Ağzıları: <i>kına-</i> ‘ayıplamak’ (DS: 2805a); <i>kınamsık</i> ‘ayıplayıcı’ (DS: 2805b).</p> <p>Kazakça: <i>qiyna-</i> ‘zorlamak, işkence etmek’ (İskakov vd. 2011: 561a-b).</p> <p>Kırgızca: <i>kıyna-</i> ‘eziyet etmek, işkence etmek’ (Yudahin 1985: 480b).</p> <p>Özbekçe: <i>qiyna-</i> ‘eziyet etmek, işkence etmek’ (Hoyiyev vd. 2008: 286a).</p> <p>Yeni Uygurca: <i>qiyna-</i> ‘işkence etmek, azap vermek’ (Schwarz 1992: 670b).</p> <p>Türkmence: <i>gīna-</i> ‘azap etmek’ (Kyýasowa vd. 2016: 523a).</p>
<p><i>kinal-</i> (Radloff 1899: 696, 727) [<*kī-n+a-l-]</p>	<p>Karahanlıca Kur’an Meali: <i>kinal-</i> ‘işkence edilmek’ (Ata 2004: 456).</p> <p>Codex Cumanicus: <i>kinal-</i> ‘acı vermek, işkence etmek’ (Grønbech 1942: 207).</p> <p>Kazan Oğuzname’si: <i>kinal-</i> ‘eziyet çekmek’ (Demir-Aydoğdu 2015: 268b).</p> <p>Abuşka Lugatı: <i>kinal-</i> ‘zahmet ve cerime çekmek’ (Güzeldir 2002: 402).</p> <p>Kazakça: <i>qiynal-</i> ‘zorlanmak, ıstırap çekmek’ (İskakov vd. 2011: 561b-562a).</p> <p>Kırgızca: <i>kıynal-</i> ‘zorlanmak, ıstırap çekmek’ (Yudahin 1985: 480b).</p> <p>Özbekçe: <i>qiynal-</i> ‘eziyet çekmek, işkence edilmek’ (Hoyiyev vd. 2008: 285b).</p>
<p><i>kınan-</i> [<*kī-n+a-n-]</p>	<p>Karahanlıca Kur’an Meali: <i>kınan-</i> ‘azap edilmek’ (Ata 2004: 456).</p> <p>Kısasü’l-Enbiya: <i>kınan-</i> ‘cezalandırılmak, işkence yapılmak’ (Boeschoten-O’kane 2015: 658b).</p>

E.Uçar., Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki bişükiçe

	Eski Türkiye Türkçesi: <i>kınan-</i> ‘ayıplanmak, zemmolunmak’ (TS: 2492). Türkiye Türkçesi: <i>kınan-</i> ‘kınama işi yapılmak’.
<i>kınat-</i> (DTS: 444b; EtymDic: 636a; Radloff 1899: 696) [< *kī-n+a-t-]	DLT: <i>kınat-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 422 [s. 120]) ‘cezalandırtmak’. Karahanlıca Kur’an Meali: <i>kınat-</i> ‘eziyet etmek’ (Ata 2004: 456). Kazakça: <i>qiynat-</i> ‘zorlatmak, ıstırap çektirmek’ (İskakov vd. 2011: 563a).
<i>kış-</i> ¹ (DTS: 448b; EtymDic: 607b) [< *kī-ş-]	DLT: <i>kış-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 525 [s. 244]) ‘ayrılmak, sapmak’. Kur’an Meali (Özbekistan Nüshası): <i>kış-</i> ‘sapmak, yoldan çıkmak, değiştirmek’ (Üşenmez 2013: 418).
<i>kıştur-</i> [< *kī-ş-tur-]	Kur’an Meali (Özbekistan Nüshası): <i>kıştur-</i> ‘sapmak, yoldan çıkmak’ (Üşenmez 2013: 419).
*kız- [< *kī-z-]	Krş. <i>kızıl-</i> , <i>kızgur-</i> , <i>kızgut</i> , <i>kızgutlug</i> .
<i>kızıl-</i> (DTS: 450b; EtymDic: 684a) [*kī-z-ıl-]	DLT: <i>kızıl-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 335 [s. 31]) ‘örnek teşkil etmek üzere cezalandırılmak’.
<i>kızgur-</i> (DTS: 450b; EtymDic: 683b) [*kī-z-gur]	DLT: <i>kızgur-</i> (Dankoff-Kelly 1984: 363 [s. 59]) ‘örnek teşkil etmek üzere cezalandırmak’.
<i>kızgut</i> (DTS: 450b; EtymDic: 681b) [< *kī-z-gut] ²	Uygurca: <i>kın~kıyın kızgut</i> ‘azap ₂ , ceza ₂ ’ (Wilkens 2007: 375a; Wilkens 2016: 990b, 991a-b). DLT: <i>kızgut</i> (Dankoff-Kelly 1982: 227 [s. 340]) ‘örnek teşkil eden ceza’. Kıyasü’l-Enbiya: <i>kızgut</i> ‘ceza’ (Al-Rabghūzī (2015: 659a).
<i>kızgutlug</i> [< *kī-z-gut+lug]	Karahanlıca Kur’an Meali: <i>kızgutlug</i> ‘azapla cezalandıran, cezasını veren’ (Ata 2004: 460).

¹ Orhun yazıtlarındaki *kış-*’ın (KT D32, 34; BK D25) bununla bir ilgisi yoktur.

² Tekin, *kırkın* ‘ceza, işkence’ ile *kızgut* kelimelerinin z’leşme yoluyla aynı köke dayandığını düşünmektedir (1994: 259, 262).

KT ve BK yazıtındaki *kıd-*, **kī-*'nin $\{-(X)t-\}$ ekli ettirgen gövdesi olmalıdır. $\{-(X)t-\}$ eki, muhtemelen uzun ünlünün etkisiyle $\{-d-\}$ 'ye dönüşmüştür. KT ve BK yazıtlarındaki *kıd-* daha sonra Eski Türkçe devresinde başka metinde neden görülmemiştir? Ben bunun nedenini Eski Türkçe içerisinde **kī-* ve onun ikiz ünlülü şekli *kıy-*'in birlikte kullanılmasına bağlıyorum. Nitekim DLT'de *kıy-*'in $\{-tUr-\}$ ekli ettirgen gövdesi bulunmaktadır: *kıytur-* (Dankoff-Kelly 1984: 529 [s. 250]) 'kıydırmak, yanlamasına kestirmek'. Ayrıca anlam bakımından **kī-*'nin türemeleri arasında farklılıklar oluşmuş ve bunlar yazı diline de yansımıştır. Mesela, aynı aileden olmasına rağmen DLT'de hem *kıyış-* (< *kıy-iş-*) 'birlikte kesmek' hem de *kış-* (< **kī-ş-*) 'ayrılmak, sapmak' mevcuttur. Eski Türkçedeki uzun ünlülü **kī-* daha yazıtlar döneminde ikiz ünlülü hâle gelmiştir: **kī-* > *kıy-*. Eski Türk yazıtlarındaki *kıy(i)n* 'ceza' (T 32; Şine Usu D 2) kelimesi de fiilin ikiz ünlülü şeklinden ortaya çıkmıştır: *kıyın* < *kıy-in* < **kī-*.

Eski Türkçe, mütecanis (homogeneous) bir dil değildi ve ayrı bir dil düzeyinde olmasa da kendi içerisinde seslik ve yapısal bakımdan ağız farklılıklarını barındırıyordu (Erdal 2004: 11-12). Eski Türkçe içerisinde **kī-* ve onun ikiz ünlülü şekli *kıy-*'in birlikte kullanılmasının nedeni de belki bu ağız farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Eski Türkçe, aslında bugünkü Türk dilleri gibi geniş bir coğrafyaya dağılan ve farklı kültürel etkilerle teması geçen Türk halkları tarafından konuşulup yazılmıştır. Dolayısıyla bu toplulukların kendi ağız özelliklerini yazı diline sızdırması gayet olağan karşılanmalıdır.

İlk hecedeki /d/'nin Türk dillerindeki durumuna bakılarak *kıd-* fiilinin değerlendirilmesi teklifim hakkında bazı ipuçları verebilir. Eğer Eski Türkçedeki *kıd-* diye bir kök Hakasçada bulansaydı, bu fiil *xıs-* (< *xız-* < *kıd-*) şeklinde yaşaması gerekirdi. Gerçi Hakasçada *xıs-* 'kısmak' mevcuttur, ama bu fiil Eski Türkçe *kıs-*'a 'kısmak' (Clauson 1972: 665b) dayanmaktadır. Hâlbuki Hakasçada 'kesmek' anlamına gelen fiil *xıy-* (Subrakova 2006: 880a) şeklindedir. Aynı şekilde Eski Türkçedeki *kıd-* Tuvacada olsaydı, bu fiil *kıt-* veya *kıd-* şeklinde bulunmalıydı, ancak 'kesmek' anlamındaki fiil Tuvacada *kıy-* (Ölmez 2007: 200b) olarak yaşamaktadır. Benzer şekilde, Yakutça ve Dolgancada da *kıt-* olarak beklenen fiil, *kıy-* olarak görülmektedir: *kıy-* (2) 'kırmak, zorlamak, sızlamak' (Sleptsova 1972: 205a); *kıy-* 'vurarak öldürmek' (Stachowski 1993: 168). Ayrıca krş. Türkmence *gıy-* (Kyýasowa vd. 2016: 532b); Altayca *kıy-* (2) (Baskakov-Toşakova 1947: 102b). Yakutçadaki *kıdıy-* 'yok

etmek' (Sleptsova 1972: 204b) fiilinin Eski Türkçe **kı-* veya *kıy-* ile bir ilişkisi yoktur, zira Doerfer'in daha önce fark ettiği üzere (1963: 488) kelime Moğolcadan kopyadır. Türk dillerindeki tanıklardan açıkça anlaşılacağı üzere Eski Türkçede 'kesmek, parçalamak' anlamındaki fiilin ünlüsü uzundur. Tekin, *kīna-* fiilinin ilk hecedeki ünlüsünün uzun olduğunu daha önce tespit etmiş (1967: 160) ve kökü olan *kīn*'ın uzun ünlülü olduğunu göstermiştir. Bu uzun ünlü daha Eski Türkçe devresindeyken yerini ikiz ünlü /iy/'a bırakmış olmalıdır: **kī-* > *kıy-*.

Clauson, *kıy-*'in en erken tanığı olarak DLT'deki yeri gösterse de aslında Uygurca *Kalyānaṃkara* ve *Pāpaṃkara* hikâyesinde (Hamilton 1998: LVII/8 [s. 55]) fiil geçmektedir. Diğer taraftan, DLT'de fiilin metaforik anlamları da kaydedilmiştir: *kıy-* (1) (Dankoff-Kelly 1984: 553 [s. 278]) '1. kesmek; 2. sözünden caymak'. Ayrıca krş. Eski Türkiye Türkçesi: *kıya* 'kıyasıya, sert' (TS: 2526); *kıya bak-* '1. hiddetle, kıyasıya bakmak, öldüresiye bakmak; 2. dikkatle bakmak, keskin bakmak' (TS: 2526-2528). Ben **kī-*'nin asıl anlamının 'kesmek, yanlamasına kesmek, çapraz kesmek, parçalamak' olduğunu düşünüyorum. Eski Türkçe içerisinde ve günümüz Türk dillerinde bu kökten türeyen gövdeler 'sapmak, ayrılmak', 'eğri olmak', 'sözünden dönmek, caymak', 'cezalandırmak, işkence yapmak' ve 'öldürmek, yok etmek' gibi çeşitli yan anlamlar kazanmıştır. Aslında Orta Türkçe metinlerde sıkça görülen *kıya bak-* tabirinin anlam gelişimi aynı zamanda *kıy-* fiilinin anlam gelişimini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Taş, *kıya bak-* tabirini ayrıntılı olarak incelediği makalesinde şu sonuçlara ulaşmıştır: *kıya bak-* tabirinin etimolojik anlamı 'eğri ya da yan bakmak' olmalıdır. Tabirin bütün anlamları ve kullanımları bu temel anlamdan gelişmiştir: '1. düşmanca bakmak, öfkeyle bakmak; 2. gözucuyla süzerek bakmak, dikkatle bakmak; 3. gönül alıcı bakmak, tutkulu bakmak; öldürücü, can alıcı bakmak' (2014: 117-129).

Eski Uygurcada hem *kın* hem de *kıyın* vardır. Clauson, kelimeyi *kın* (< *kín*) 'ceza, eziyet, işkence' maddesinde göstermiş, ama *kın* ve *kıyın*'ı aynı madde içinde zikretmiştir (1972: 631a). Doerfer, *kıyın*'ın *kıy-* 'bükmek, eğmek' fiilinden {-*(X)n*} ile teşkil edildiğini, kelimenin 'insan bedenindeki işkence nedeniyle bükülme, işkence, ceza, eziyet, öldürme' anlamlarını taşıdığını ifade etmiştir (1967: 576). Ayrıca, Ramstedt'in (1957: 17) kelimenin Hint Avrupa kökenli olabileceği görüşünü de haklı olarak reddetmiştir.

Erdal, *kıyın*'ın genel anlamının 'ceza' olduğunu, ama metinlerde 'ceza olarak sopa' anlamına da geldiğini belirtmiş, kelimenin kökünün *kıy-* veya

kıy- fiiline dayandığını belirterek Clauson'un görüşünden ayrılmıştır. Ayrıca dipnotta da aslında *kıyıl-*, *kıyış-*, *kıytur-*, *kıyık*, *kıyma*, *kıyım* gibi tabanların tanıklanmamış bir **kıy-* kökünden türediğini iddia etmiştir (1991: 304-305, dip. 341). Róna-Tas ve Berta, *kıyın*'ın kökü konusunda Erdal'ın görüşüne katılırlar. Ayrıca *kıyın*'ın aslının **kīn* olabileceğini, *kıyın*'ın sonradan çıktığını ileri sürmüşlerdir (2011: 548-550).

Daśakarmapathāvadānamālā'da kelimenin *QYYN* (Wilkens 2016: 2690 [s. 354]) ve *QYN* şeklindeki yazımı görülmektedir. Tabii bunlar eserin farklı yazmalarına aittir. Wilkens, kelimeyi *kıyn* şeklinde okumuştur. Kelime, *QYYN* imlâsıyla *Sekiz Yükmek Yaruk*'un Londra yazmasında da geçmektedir ve metnin nâşiri kelimeyi *kun* şeklinde okumayı tercih etmiştir (Oda 2015: 11 [s. 118]). Kelime, bugünkü Türk dillerinde anlam değişikliğiyle de olsa *kıyın* şeklinde yaşamaktadır: Kazakça *qıyın* (2) '1. zor, çetin; 2. karışık' (İskakov vd. 2011: 582b-583a); Kırgızca *kıyın* '1. güç, zor; 2. cesur, kuvvetli; 3. pek, çok' (Yudahin 1985: 483a); Kumukça *kıyın* 'çetin, zor, ağır' (Bammatova 1969: 212a); Yeni Uygurca *qiyin* 'güç, zor' (Schwarz 1992: 670a-b). Ancak krş. Kazakça *qiyin-qıstav* 'işkence' (İskakov vd. 2011: 586b); Yeni Uygurca *qiyin-qıstak* 'işkence, azap' (Schwarz 1992: 670b); Eski Türkiye Türkçesi *kıyın ver-* 'tazip etmek, ceza, cefa vermek' (TS: 2530); Türkiye Türkçesi Ağızları: *kıyın gücün* 'güçlülük, zar zor' (DS: 2856b); *kıynak* (2) 'yırtıcı kuş ve hayvanlarda tırnak, pençe' (DS: 2805b).

Türk dillerindeki tanıklara dayanarak, belki de Uygurcadaki *Qyyn* yazımı *kıy(i)n* şeklinde okunmalıdır. *kın* ve *kıy(i)n*'ın **kī-* kökünden geldiği fikrindeyim: *kın* < **kī-n* ve *kıyın* < *kıy-in*. Muhtemelen ağızların etkisiyle kelimenin **kī-* ve bunun ikiz ünlülü *kıy-* şekli Eski Türkçe devresinde birlikte kullanılmıştır.

Eski Türkçede **kī-* ile alakalı bir **kız-* 'cezalandırmak' gövdesinin olduğu tahmin edilebilir. Erdal, ettirgenlik ekleri başlığı altında $\{-(X)z-\}$ ekine yer vermiş ve bu ekle teşkil edilen toplam 10 gövdeyi zikretmiştir. $\{-(X)z-\}$ ekli gövdelerin çift heceli olduğunu ve ünsüzle biten köklere geldiğini belirtmiş, ama bunun iki tane istisnasının olabileceğini ifade etmiştir: *toz-* < *tō-z-* (krş. *to-d-*, vs.) ve *yéz-* < *yé-z-* (1991: 757-760). Bana göre, $\{-(X)z-\}$ ekinin **kī-* köküne de eklendiği düşünülebilir. Erdal'ın da ifade ettiği üzere *kız-* fiilinin 'örnek teşkil etmek' şeklindeki anlamı bir *semantic component* olmalıdır. Ancak, Eski Türkçede *kız-* şeklinde eşyazımlı iki farklı kelimenin olduğu da açıktır, zira 'cezalandırmak' anlamındaki **kız-* ile 'kızarmak' anlamındaki *kız-* arasında anlam

bakımından bir ilişki pek mümkün gözükmemektedir (Erdal 1991: 749-750). O hâlde, *kız- ‘cezalandırmak’ gövdesinden teşkil edilen türemeler için krş. *kızıl-*, *kızgur-*, *kızgut*, *kızgutlug*.

Eski Türkçede *kıy-* fiiline benzer seslik özellikteki diğer bir kelime Özdemir 2013’te dile getirilen *yad-* fiilidir. Eski Türkçede ‘yaymak’ anlamına gelen hem *yad-* hem de *yay-* mevcuttur. *yad-* ile ilgili tanıklar için bk. Clauson 1972: 883b-884a ve Erdal 1991: 683. Runik harfli Ongi yazıtında *yay-* fiili geçmektedir: kısmış yıgmış *yaymış* basmış ‘comprased, assembled, enlarged and made a surprise attack’ (Ôsawa 2008: 267, 273). Manihesit çevreye ve erken döneme ait bir metinde *yay-* ‘yaymak, dağıtmak’ anlamında geçmektedir: yaruk kelip tünerigig *yaytuk* için (Clark 2013: LH 645-647 [s. 243, 248]) “ışık gelip karanlığı dağıttığı için”. Xuanzang Biyografisinin V. kitabında fiilin pasif gövdesi mevcuttur: kémi *yayılıp* [suv]da tüşmiş (Dietz vd. 2015: 2260-2261 [s. 237]) “gemi dağılıp suda batmış”. Aynı şekilde, DLT’de ‘yaymak, dağıtmak, sermek’ anlamıyla *yay-* (Dankoff-Kelly 1984: 553 [s. 278]) ve ‘yayılmak’ anlamıyla *yayıl-* (Dankoff-Kelly 1984: 529 [s. 249]) bulunmaktadır. Kaşgarî, kelimenin /d/’li şeklinin olduğu notunu düşerek *yadı-*’ın (Dankoff-Kelly 1984: 477 [s. 187]) bulunduğunu da belirtmiş, ancak /d/’li veya /y/’li şeklin hangi Türk boyuna ait olduğunu ayrıca belirtmemiştir. Buna dayanarak Karahanlı Türkçesinde hem *yayıl-* hem de *yadı-*’ın olduğu kabul edilebilir. O hâlde, Uygurcada ve DLT’deki *yay-* ve *yad-/yad-* şekillerinin mevcudiyetini nasıl açıklayacağız? Kanaatimce Eski Türkçede **yā-*’nın uzun ünlüsü Eski Türkçe dönemi içerisinde ikiz ünlülü hâle gelmiş, bu fiilin ettirgen gövdesi uzun ünlünün etkisiyle **yāt-* değil, *yad-* olarak yazı dilinde kullanılmış olmalıdır. Krş. Uygurca: *yayıt-* (Gabain 1954: 43); DLT: *yaytur-* (Dankoff-Kelly 1984: 486 [s. 197]). Belki de Anadolu Ağızları *yaz-* ‘sermek, açmak, yaymak’ (DS: 4218b) < **yā-z-* (?).

Erdal, Eski Türkçede *yay-* değil, *yayı-* diye bir fiilin mevcudiyetine inanmaktadır, zira Zieme tarafından neşredilen Maniheist çevreye ait U 297 (r 10) numaralı metinde öñi *yayıgay* sürgey (1975: 282 [s. 40]) geçmektedir. Erdal, metindeki *yayıgay*’ı *yayı-* ‘dağıtmak’ olarak düşünür ve sadece bu tanığa dayanarak fiilin aslî şeklinin *yayı-* olabileceğini belirtir (1991: 685, dip. 382). Uygur harfli U 297 numaralı metnin aslına bakıldığında bahse konu olan kelimenin açıkça *Y’Y’Q’Y* şeklinde yazıldığı fark edilmektedir. Dolayısıyla kelimenin *yayıgay* olarak okunması mümkün değildir. Kelime *yayagay* okunmalıdır, ancak *yayagay*’ın (< *yaya-gay* ?) anlamı ve yapısı hakkında net bir şey söyleyemiyorum.

Tekrar KT ve BK yazıtındaki problemlili cümleye dönelim. Cümlelerin daha iyi anlaşılmasını ve yorumlanmasını sağlamak için cümlelerin ait olduğu bağlamın analiz edilmesi gerekmektedir. KT yazıtının güney cephesinin 4 ve 6. satırları (= BK K 3-5) şöyledir:

ötüken yışda yég idi yok ermiş él tutsık yér ötüken yış ermiş bu yérde olurup tabgaç bodun birle tüzültüm altun kümüş işgiti kutay buşuz ança bérür tabgaç bodun sabı süçig agısı yımşak ermiş süçig sabın yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş yagru kontukda késre anıg bilig anta öyür ermiş edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş bir kişi yanılsar oğuşı bodunu bişükişe tegi kıdmar ermiş.

Bu cümleler Bilge Kagan'ın ağzından çıkmaktadır. Bilge Kagan iktidarı dönemindeki icraatları sıraladıktan sonra Ötüken bölgesinin önemine değinmiş ve komşusu Çin halkı hakkında tespitlerde bulunmuştur. Problemlili cümle de onun tespitleri arasında bulunmaktadır. Bilge Kagan'ın tespitleri hakkında birkaç noktaya dikkat çekmek istiyorum:

1. 5. satırdaki *tüzül-* fiili Eski Türkçede 'düzene sokmak, yeknesak olmak, uyumlu olmak' (Erdal 1991: 681) gibi anlamlara gelmektedir, ancak metnin bağlamından anlaşıldığı kadarıyla metinde fiil 'uyum içinde yaşamak' anlamında olmalıdır. Çünkü Bilge Kagan, Türklerin Çin halkı ile 'uyum içindeki yaşayışının' ardından onlar hakkında bazı subjektif değerlendirmelerde bulunmuştur.

2. 5. satırdaki *ança* daha önce bir makalemde değindiğim üzere (2017: 408-419) 'çokça, bolca, iyice' anlamında bir zarf olmalıdır.

3. 5. satırdaki *altun*'dan itibaren 6. satırdaki *kıdmar ermiş*'e kadar olan kısımdaki cümlelerin fâili *tabgaç bodun*, yani Çin halkı ve yönetimi olmalıdır.

4. *(a)ñ(i)g bil(i)g (a)nta öyür (e)rm(i)ş* cümlesindeki *anta* yer bildiren bir zarf değil, zaman bildiren bir zarf olmalıdır. Bilge Kagan şunu kast ediyor olabilir: *anıg bilig*'i yani 'ölümcül derecedeki zararlı stratejiyi', 'uzaktaki halkları kendisine yaklaştırdığı esnada planlıyormuş'. Yazıtlardaki *anıg*'ın yapısı ve anlamı hakkında daha önce bir makalemde genişçe bilgi vermiştim. Bk. Uçar 2018: 67-83.

5. *yorit-* fiili gerçek anlamda bir ileri öge olmalıdır. Tuna, *yori-* üzerinde ayrıntılı olarak durup fiilin 'var olmak, devam etmek, sürüp gitmek, hayatını devam ettirmek, tutunmak, onmak, felah bulmak, davranmak' anlamına dayanarak *yorit-*'a anlam verilebileceğini ifade etmiştir (1957: 61-62). Uygurcada *yorık*'ın (< yori-k) 'hayat' (Erdal 1991:

257) anlamı bilinmektedir. Buna dayanarak *yorit-* (< yorı-t-) fiilini ‘yaşatmak’, dolayısıyla *yoritmaz*’ı ‘yaşatmazmış’ anlamında düşünebiliriz. Metnin bağlamı da görüşümü desteklemektedir.

6. *og(u)şı bod(u)nı bişükiçe* dizisinin son kelimesindeki yönelme hâli eki üç kelimeyi kapsıyor olmalıdır. ‘En az çaba’ ilkesi gereği bu tasarruf oldukça normaldir. Hâl ekinin iki öğeyi kapsaması için krş. T 53. Sertkaya, bu yapıyı düşümlü yapı (elliptic) olarak değerlendirmiştir (2014: 19).

Yazıttaki *bir kişi y(a)ñ(i)ls(a)r og(u)şı bod(u)nı bişükiçe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* cümlesini doğru anlamamızda şartlı cümlenin fâilinin anahtar rol üstlendiğini belirtmeliyim. Anahtar rol *bir kişi* ibaresi üzerindedir. Bilge Kagan, *bir kişi* suç işlerse Çin yönetiminin o suç işleyen tek bir şahsın soylularına, aşiretine ve akrabasına kadar bir eylemi gerçekleştirmedeğini söylemektedir. Çin yönetiminin gerçekleştirmedeğini eylemin, yani *kıdmaz*’ın ‘cezalandırmak’ olabileceğini düşünüyorum. Bu eylem, Çin halkının/idarecilerinin kendisinden olmayanlar üzerinde uyguladığı stratejilerden biridir. Bu cümlenin öncesinde, Bilge Kagan, Çin halkının *anıg bilig*’i yani ‘ölümcül derecedeki zararlı stratejiyi’ planladığından bahsetmişti. İşte bu stratejilerden biri de Çinlilerin suç ve cezayı şahsî olarak değerlendirip bunu suç işleyenlerin soyluları, aşireti ve ailesiyle ilişkilendirmemesidir. Çinlilerin bu adalet uygulaması günümüzde gayet normal olarak algılansa da o dönemdeki toplumların adalet anlayışı bakımından yadırgayıcı olmalıdır. Zira Bilge Kagan kendi halkını uyarmak için bunu zikretme gereği duymuştur. Çinliler bunu yaparak beraber yaşadıkları halkları idare etmede önemli bir avantaj elde etmektedir. O dönemde siyasî teşekküller için isyanların büyük bir tehlike ve risk teşkil etmesi Çinliler için de söz konusuydu. Çinliler bu tür riski azaltmak ve bir strateji yürütmek adına suçun şahsîliğini benimsemiş olabilir. Bu konuda ne kadar başarılı olduklarını bilemiyoruz, zira Çin tarihinde pek çok isyan baş göstermiştir. Ancak Bilge Kagan, Çin’in adalet sistemi hakkında önemli bir noktaya değinerek kendi halkını uyarmak istemiştir.

İnayet, Çin tarihinde 族刑 *zu xing*, 株連九族 *zhu lian jiu zu* ve 灭族 *mie zu* olarak bilinen bir cezalandırma yönteminden bahsetmektedir. Bu ceza yöntemine göre, bir kişi suç işlerse, suçluyla birlikte dokuz sülalesi yok edilmektedir. Bu ceza yöntemini Çin’in 1905 yılında ancak iptal edilebildiğini belirtmiştir (2011: 451-455). Bu bilgi, yazıttaki sorunlu kısmın anlaşılmasında oldukça önemlidir. Hatta *kıd-* fiilinin İnayet’in teklif ettiği anlamda olmadığı delili olması bakımından da dikkate değerdir.

Çin'in hukuk dünyasında çok bilinen bir cezalandırma yöntemini¹ Bilge Kagan'ın stratejik bir bilgi olarak verdiğini düşünemeyiz, çünkü metnin bağlamından anladığımız kadarıyla Bilge Kagan halkının Çinliler hakkında bilmediği ve tahmin edemeyeceği bir şeyi söylemek isteyerek uyarıda bulunmuştur. Bu söylediği şey o dönemde herkesin bildiği, İnyet'in dile getirdiği Çinlilerin cezalandırma yönteminin olması akla pek yatkın değildir. Bilge Kagan, halkının bilmediği bir cezalandırma yöntemini söyleyip halkını uyarmış olmalıdır.

Çin yönetiminin cezalandırması hakkında bir noktaya da dikkat çekmek faydalı olacaktır. Doğu Bozkır Kağanlığının yıkılmasının (630) ardından azımsanmayacak miktardaki bir Türk kütlesi Çin sınırına yığılmıştı. Çin'in başında bulunan hükümdar 唐太宗 *Tang Taizong* (598-649) ve devletin idarecileri bundan dolayı epey kaygılanmıştır. Yığılan Türk kütlelerinin akibeti hakkında Tang sarayında teklif edilen fikirler oldukça enteresandır. Türklerin Çinliler tarafından stratejik olarak nasıl etkisiz hale getirileceğini bu teklifleri okuyunca çok daha iyi anlayabiliyoruz. Bu teklifler için bk. Taşağıl 1999: 20-24. Dolayısıyla, Bilge Kagan, Tang hanedanlığı sarayında Türkler hakkında neler planlandığını oldukça iyi biliyordu ve bildiklerini de halkıyla paylaşmıştı.

Diğer taraftan, Türk Kağanlığının Çin Devleti karşısında güç kaybetmeye başlamasını fırsat bilen Tang Hanedanı, üstünlüklerini korumak için türlü yollara başvurmuştur. Bunun gerçekleştirilmesi için uyguladığı yöntemlerden biri de 征伐 *Zhengfa* adı verilen tedip/cezalandırma seferleridir (Kara 2018: 46-47). KT yazıtındaki 5. ve 6. satırdaki pasajda bahsedilen ikazların Tang hanedanlığı dönemindeki politikalara atıfta bulunduğu düşünülürse, belki de yazıtta bahsedilen cezalandırma ile bu askerî seferlerin kast edildiği tahmin edilebilir.

Sonuç

KT yazıtının güney cephesinin 6. satırında (= BK K4-5) geçen *bir kişi yañılsar oğuşı bodını bişükiñe tegi kıdmaz ermiş* “Bir kişi suç işlerse, [Çin idarecileri suç işleyen kişinin] aşiretine akrabasına ve tanıdıklarına kadar cezalandırmazmış” cümlesi hakkında şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. *bişük* kelimesi ‘dünür, akraba, eş dost, tanıdık’ anlamıyla Eski Türkçe metinlerde birçok kez tanımlanmıştır. Yazıtta *bişük* bağlama oldukça uygundur. Çünkü yazıtta Bilge Kagan ‘birlik’ anlamına gelen kavramları

¹ Çince tarihî vesikalardaki cezalandırma yöntemleri için bk. Kirilen 2014: 79-83.

birarada kullanmıştır. Ayrıca, *bişük* kelimesi Uygurca metinlerde *PWYŞWK* imlâsıyla karşımıza çıkmaktadır. Yazıtlardaki *bişük*'ü aslî kabul edecek olursak, *bişük*'ün bir gerileyici benzeşme yoluyla sonradan meydana geldiğini düşünebiliriz. Bu gelişime dayanarak, kelimenin okunuşunun Eski Uygurcada *bişük* şeklinde yapılmasının daha doğru olacağı fikrindeyim.

2. Yazıttaki *kıd-* fiili 'cezalandırmak' anlamında olmalıdır. Fiil, muhtemelen uzun ünlülü **kī-*'nin $\{-(X)t-\}$ ekli ettirgen gövdesidir. Uzun ünlülerin birlikte kullanıldıkları sedasız ünsüzleri sedalılaştırdığı Türk dilinde bilinen seslik bir olaydır. Dolayısıyla, uzun ünlüye sahip **kī-*'nin $\{-(X)t-\}$ ekli ettirgen gövdesi **kīt-* değil, *kıd-* olmuştur.

Kısaltmalar

BK = Bilge Kagan yazıtı.
D = doğu.
dip. = dipnot.
DLT = Dîvânü Lugati't-Türk.
DS = Derleme Sözlüğü 1993.
DTS = Nadelyayev vd. 1969.
EtymDic = Clauson 1972.
G = güney.
K = kuzey.
krş. = karşılaştırınız.
KT = Köl Tëgin yazıtı.
T = Tuñukuk yazıtı.
TS = Tarama Sözlüğü 1995.
vd. = ve diğerleri.

KAYNAKÇA

- ABDULLİN, İ. A. vd. (1979). *Tatar Têlênêj Añlatmalı Süzlégé II: K-C*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- ABDURAHMONOV, G.; A. RUSTAMOV (1982). *Kadimgi Turkiy Til*, Taşkent: Ukituvçi Naşriyeti.
- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay Yayınları.
- AMANJOLOV, A. S. (2003). *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*, Almatı: Mektep.
- ARAT, R. R. (1965). *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ARAT, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks*, İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. ERASLAN vd., İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ATA, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi: Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDAROV, G. (1971). *Yazık Orhonskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti VIII Veka*, Alma-Ata: Nauka.

- AYDIN, E. (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- BAMMATOVA, Z. Z. (1969). *Kumiksko-Russkiy Slovar' (Okolo 13000 Slov)*, Moskva: Izdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- BANG, W. (1896). *Über die köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kül Tâkin-Denkmal, Leipzig: Otto Harrassowitz.*
- BANG, W. vd. (1934). *Türkische Turfan-Texte VI, das buddhistische Sûtra Sâkiz Yûkmâk*, Berlin. (Sitzungsberichte der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 1934, 10. 93-192).
- BASKAKOV, N. A.; T. M. TOŞAKOVA (1947). *Oyrotsko-Russkiy Slovar' (Okolo 10 000 Slov)*. Moskva: Gosudarstvennoye Izdatel'stvo Inostrannih i Natsional'nih Slovary.
- BAZILHAN, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Türki Derektmeleri II: Köne Türk Bitiktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas)*, Almatı: "Dayk-Press".
- BERTA, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Çev. E. YILMAZ, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BODROGLİGETİ, A. (1969). *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'dî's Gulistân (Sayf-i Sarâyî's Gulistân bi't-Türkî)*, Bloomington: Indiana University.
- BOESCHOTEN, H. E.; J. O'KANE (2015). *Al-Rabghûzî: the Stories of the Prophets, Qişaş al-Anbiyâ', an Eastern Turkish Version*, Vol. I-II, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.
- CLARK, L. (2013). *Uygur Manichaeian Texts II, Liturgical Texts: Texts, Translations, Commentary*, Turnhout (Belgen): Brepols Publishers.
- CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- DANKOFF, R. (1972). "Kâşyarî on the Tribal and Kinship Organization of the Turks", *Archivum Ottomanicum*, 4: 23-44.
- DANKOFF, R.; J. KELLY (1982). *Mahmut el-Kâşzarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân Luyât at-Türk) I*, Harvard: Harvard University Press.
- DANKOFF, R.; J. KELLY (1984). *Mahmut el-Kâşzarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân Luyât at-Türk) II*, Harvard: Harvard University Press.
- DEMİR, N.; Ö. AYDOĞDU (2015). *Oğuzname [Kazan Nüshası] (İnceleme-Metin Dizin-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- DIETZ, S. vd. (2015). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V, nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- DOERFER, G. (1963). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter Besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timurzeit I*, Franz Steiner Verlag: Wiesbaden.
- DOERFER, G. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter Besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timurzeit III*, Franz Steiner Verlag: Wiesbaden.
- ECKMANN, J. (1971). *The Dîvân of Gadâ'î*, Bloomington: Indiana University.
- EMİR, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çev. İ. KURBAN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERASLAN, K. (1992). "Çağatay Şâiri Atayî'nin Gazelleri-Giriş", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1987*: 113-164.

E.Uçar., Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki bişükiğe

- ERCİLASUN, A. B. (1995). “Bir Kişi Yañılsar Oguşı Bodumı Bişükiğe Tegi Kıdmaz Ermiş (KT, G, 6 = BK, K, 4) İbareleri Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1993*: 83-89.
- ERCİLASUN, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: E. J. Brill.
- ERGİN, M. (1970). *Orhun Abideleri*, Ankara: Milli Eğitim Kitapları.
- GABAIN, A. von (1950). *Alttürkische Grammatik, mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch neutürkisch*, 2. verbesserte Auflage, Leipzig: Harrassowitz.
- GABAIN, A. von (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII, Texte in Brähmischrift*, Berlin: Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften.
- GENG, Sh. (2002). “Note on Some Old Turkic Words”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 55/4: 335-338.
- GENG, Sh. (2005). *Gudai Tujue Wen Bei Ming Yanjiu* [Eski Türk Yazıtları Araştırmaları], Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe.
- GIRAUD, R. (1960). *L'Empire des Turcs célestes, les règnes d'Elterich, Qapghan et Bilgä, 680-734, contribution à l'histoire des Turcs d'Asie centrale*, Paris: A. Maisonneuv.
- GRONBECH, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch: türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, København: Einar Munksgaard.
- GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜZELDİR, M. (2002). *Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Erzurum. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- HAMILTON, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası: Kalyāṇaṃkara ve Pāpaṃkara*, Çev. E. KORKUT; İ. BİRKAN, Ankara: Simurg.
- HOYİYEV, A. vd. (2008). *Ozbek Tiliniñ İzohli Lügati (80.000dan Ortik Soz va Soz Birikmasi) V: Şukrona-X*, Toşkent: Ozbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmiy Naşriyeti.
- HUDİYEV, N. (2015). *Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı: Élim ve Tehsil.
- Inscriptions de l'Orkhon* (1892). Recueillies par l'expédition Finnoise 1890, Société Finno-Ougrienne, Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.
- İLHAN, N. (2004). “Yañılsar ... Bişükiğe Tegi Kıdmaz Ermiş”, *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/2: 121-128.
- İNAYET, A. (2011). “bir kişi: y(a)ñıls(a)r: og(u)şı: bod(u)nı: bişükiğä: t(ä)gi: kıdm(a)z: (ä)rm(i)ş ve in(i)si: [(ä)ç]isin: bilm(ä)z: (ä)rti: oğlu: k(a)ñın: bilm(ä)z: (ä)rti İbareleri Üzerine”, “*Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl*” Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Ed. Ü. Ç. ŞAVK, C. I, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara: 451-455.
- İSKAKOV, A. I. vd. (2011). *Kazak Edebi Tiliniñ Sözdigi IX*, Almatı: A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.
- KARA, G. (2018). “Tang Hanedanı'nın Türk Topraklarını Hâkimiyet Altına Alma Çabaları”, *Bilgi*, 84: 45-67.

- KARASOY, Y. (1998). *Şiban Han Divanı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARCAUBAY, S. (2012). *Orhon Muraları: II Kitap (Tüpnüska, Okulum, Audarması, Tüsiniktemesi)*, Almatı: Abzal-Ay Baspası.
- KASAĪ, Y. (2011). *Der alttürkische Kommentar zum Vimalakārtinirdeśa-Sūtra*, Berliner Turfantexte: 29, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.
- KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KİRİLEN, G. (2014). “Türk Türeyiş Destanında Geçen Komşu Ülke Lin Guo Sorunu Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33/56: 73-88.
- KYYASOWA, G. vd. (2016). *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü I: A-Ž*, Aşgabat: Ylym.
- LESSING, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*, Bloomington-Indiana: The Mongolia Society.
- MALOV, S. E. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Teksti i İssledovaniya*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- MELİORANSKİY, P. M. (1899). *Pamyatnik' v' Çest' Kül' TEGINA*, S. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk'.
- MİRSULTAN, A. (2013). “Eski Türk Yazıtlarındaki Bazı Kelimelerin Anlamları Üzerine Yeni Teklifler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 61/1: 67-79.
- MÜLLER, F. W. K. (1922). *Uigurica III, Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII)*, Berlin. (APAW. Phil.-hist. Kl. 1920, 2)
- NADELYAYEV, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.
- NÉMETH, J. (1946). “[Or]hun Kitabelerinin İzahı”, Çev. S. BULUÇ, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1: 53-61.
- ODA, J. (2015). *A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimış in Old Turkic*, Berliner Turfantexte: 33, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.
- ORKUN, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul: Devlet Basımevi.
- ÖSAWA, T. (2008). “Site and Inscription of Ongi Revised -On the Basis of Rubbing of G. Ramstedt and our Field Works of Mongolia-”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 18: 253-322.
- ÖLMEZ, M. (2007). *Tuvacanın Sözvarlığı, Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ÖLMEZ, M. (2012). *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi: Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: Bilge-Su Yayıncılık.
- ÖZDEMİR, H. (2013). “bir kişi yağılsar uguşı bodunu ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş İbaresini Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, 13: 131-139.
- ÖZTOPÇU, K. (2002). *Kitab fi İlm An-Nuşşab, Memluk Kıpçakçasıyla 14. Yy'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı*, İstanbul: Şafak Ofset.
- PELLIOT, P. (1914). “La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyānaṃkara et Pāpaṃkara”, *T'oung Pao*, 15/2: 225-272.
- RADLOFF, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

E.Uçar., Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki bişükiçe

- RADLOFF, W. (1896). *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, Dritte Lieferung, St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.
- RADLOFF, W. (1897). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, neue Folge, nebst einer Abhandlung von W. BARTHOLD: die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- RADLOFF, W. (1899). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte II*, St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk'.
- RAMSTEDT, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RAMSTEDT, G. J. (1957). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft: I Lautlehre*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RÄSÄNEN, M. (1949). *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki: Studia Orientalia.
- RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RECEBLİ, E. (2009). *Qedim Türk Yazısı Abideleri*, 4 Cildde, 1 Cild: Göytürk Yazısı Abideleri, I Hisse, Bakı: Nurlan.
- REDHAUSE, Sir J. W. (1890). *A Turkish and English Lexicon, Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, Constantinople: A. H. Boyajian.
- RÓNA-TAS, A.; Á. Berta (2011). *West Old Turkic, Turkic Loanwords in Hungarian, Part I: Introduction, Lexicon «A-K»*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ROSS, E. D. (1930). "The Orkhon Inscriptions: Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish Rendering", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 5/4: 861-876.
- RÖHRBORN, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab- - äzüglä-, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- RÖHRBORN, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina-Pronomina-Partikeln, Teil 1: a-asvık, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- RÖHRBORN, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina, Pronomina, Partikeln, Band 2: aš-äzüük, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- SCHWARZ, H. G. (1992). *An Uyghur-English Dictionary*, Washington: Western Washington.
- SERTKAYA, O. F. (2014). "Bir kişi y(a)ŋ(i)ls(a)r og(u)şı<ŋa> bod(u)nı<ŋa> (e)bi<ŋe> (e)şükiçe t(e)gi (a)kıdm(a)z ermiş [KT G 6 = BK K 4]", *Dil Araştırmaları*, 14: 9-21.
- SHŌGAITO, M. (2008). *Uighur Abhidharma Texte: a Philological Study*, Kyoto: Nakanishi Printing.
- SIDIKOV, S.; K. KONKOBAYEV (2001). *Eski Türk Yazıtları (VII.-X. Asırlar)*, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- SLEPTSOVA, P. A. (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar'*, Moskva: İzdatel'stvo Sovyetskaya Entsilopediya.
- SODİKOV, K. (2004). *Kük Türk Bitigleri: Matn va Uniŋ Tarixiy Talkini*, Toşkent: Davlat Şarkşuoslik İnstitutı Naşriyeti.

- STACHOWSKI, M. (1993). *Dolganischer Wortschatz Supplementband*, Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- STAROSTIN, S. A. vd. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*, Brill: Leiden.
- SUBRAKOVA, O. V. (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar' (Okolo 22 ts. Slov)*, Novosibirsk: Nauka.
- ŞİRİN, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı, Notlar*, İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.
- ŞÜKÜRLÜ, E. (1993). *Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı: Maarif Neşriyyatı.
- TAŞ, İ. (2014). “Kıya Bak- Sözü Üzerine”, *Geçmişten Geleceğe Türkçe Elginkan Vakfı, 1. Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı Bildirileri (17-19 Nisan 2013)*, Kitabevi. İstanbul: 117-129.
- TAŞAĞIL, A. (1999). *Göktürkler II (Fetret Devri 630-681)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Ş. (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule*, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, Berliner Turfantexte: 9, Berlin: Akademie Verlag.
- TEKİN, T. (1967). “Determination of Middle-Turkic Long Vowels through ‘arūd’”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 20/2: 151-170.
- TEKİN, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.
- TEKİN, T. (1988). *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (1994). “Notes on Old Turkic Word Formation”, *Central Asiatic Journal*, 38/2: 244-281.
- TEKİN, T. (1995). *Türk Dilinde Birincil Uzun Ünlüler*, İstanbul: Simurg.
- TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)*, İstanbul: Simurg.
- TEKİN, T. (2013). *Irk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEZCAN, S. (2010). “Yazıtlarda Yeni Okuyuş ve Anlamlandırma Önerileri”, *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri (18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar/Türkiye)*, Ed. C. ALYILMAZ, vd. Afyon, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon: 273-280.
- THOMSEN, V. (1935). “Moğolistan’daki Türkçe Kitabeler”, Çev. R. HULUSİ, *Türkiyat Mecmuası*, 3: 81-119.
- THOMSEN, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları: [1.] Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri; [2.] V. Thomsen Tarafından Çözülmüş Orhon Yazıtları; [3.] Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilmemiş Bir Harf; [4.] Turcica*, Çeviren ve Yayına Haz. V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [→ *Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées*, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, Helsingfors 1896]
- TUGUŞEVA, L. Yu. (2008). *Tyurkskiye Runičeskiye Pis’mennyye Pamyatniki iz Mongolii*, Moskva: İnsan.
- TUNA, O. N. (1957). “Bazı İmlâ Gelenekleri, Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtlarında Birkaç Açıklama”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1957: 41-81.

E.Uçar., Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki bişükiçe

- TUNA, O. N. (1960). “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1960*: 213-282.
- TURAN, Z. (2012). “Eski Türkçe Döneminde Bir Morfofonetik Karşıtlık Sorunu”, *TEKE: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/1: 69-80.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993). 12 Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UÇAR, E. (2017). “Eski Türk Yazıtlarındaki Ança’nın Türkiye Türkçesine Aktarımı Üzerine Bazı Dikkatler”, *TÜRÜK: Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 11: 408-419.
- UÇAR, E. (2018). “Bilge Kagan (Doğu 41) Yazıtındaki NIñTYn İbaresini Üzerine”, *Journal of Old Turkic Studies*, 2/1: 67-83.
- ÜSTÜN, M. C. (2010). “Türk Asıllı Türkologların Orhun Yazıtlarını Okuma ve Yorumlamalarındaki Farklılıklar Üzerine Notlar”, *Turkish Studies*, 5/2: 1383-1404.
- ÜŞENMEZ; E. (2013). *Türkçe İlk Kur’an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası: Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Akademik Kitaplar.
- VAMBÉRY, H. (1899). *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*, Helsingfors: Sociéte Finno-Ougrienne.
- WILKENS, J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig*, Band 2, Berliner Turfantexte: 25, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.
- WILKENS, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien, Edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā*, Teile 1-3, Berliner Turfantexte: 37, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.
- XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1995). 8 Cilt, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YUDAHİN, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar’ I: A-K*, Frunze: Glavnaya Redaktsiya Kirgizskoy Sovyetskoy Entsiklopedii.
- ZIEME, P. (1975). *Manichäische-türkische Texte, Texte, Übersetzung, Anmerkungen*, Berliner Turfantexte: 5, Berlin: Akademie Verlag.
- ZIEME, P. (1982). “A New Fragment of the Uigur Guanwuliangshoujing”, *Bukkyō Bunka Kenkyūjo Kiyō* [Bulletin of Institute of Buddhist Cultural Studies Ryukoku University], 21: 20-29.
- ZIEME, P. (1991). *Die Stabreimtexte der uiguren von Turfan und Dunhuang: Studien zur alttürkischen Dichtung*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ZIEME, P. (1997). “Remarks on Old Turkish Topography”, *Languages and scripts of Central Asia*, Eds. by. Sh. AKİNER; N. SIMS-WILLIAMS, School of Oriental and African Studies, London: 46-51.
- ZIEME, P. (2015). *Altuigurische Texte der Kirche des Ostens aus Zentralasien*, Gorgias Press: USA.
- ZIMONYI, I. (2003). “Bodun und El im Frühmittelalter”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 56/1: 57-79.

Резюме

До сих пор предложение *bişükiñä t(ä)gi qıdm(a)z (ä)rm(i)ş* интерпретируется по-разному, и этому предложению были приданы разные значения. Причина этого заключается в том, что *bIswklıA* и *QIDmz* читаются по-разному. Три репродукции, которые предоставляют копию надписей, связаны с буквами в словах. Нет разницы между буквами в чтении слов на репродукциях. Чтобы правильно понять предложение, необходимо детально оценить контекст. Предложение принадлежит Бильге Кагану. Он подчеркнул важность Отукена (Ötükän). Он поделился своими наблюдениями со своими людьми о соседних китайцах. Проблемное предложение среди его наблюдений. В данной статье перечислены предыдущие чтения и интерпретации предложения в хронологическом порядке. После того, как предложения по чтению и интерпретации были проанализированы, чтение и значение проблемных слов были детально оценены.

Ключевые слова: Bişük, qıdmaz, причинный суффикс $\{-(X)t-\}$, надписи Кюль Тегина и Бильге Кагана.

(Учар Е. О предложении Bişükiñä Tägi Qıdmaz Ärmış в надписях Кюль Тегина (G6) и Бильге Кагана (K4-5))

Түйіндеме

Күлтегін және Білге Қаған ескерткіштеріндегі *bişükiñe t(e)gi kıdm(a)z (e)rm(i)ş* сөйлемі бүгінгі күнге дейін әр түрлі түсіндірілген және сөйлемге түрлі мағыналар берілген. Сөйлемнің түрлі түсіндірілуінің себебі *bIswklıA* және *QIDmz* ретінде жазылған сөздердің әртүрлі оқылуы. Жазулардың көшірмесін ұсынатын үш жұмыс екі сөздің белгілеріне сәйкес келеді. Сондықтан сөздердің оқылуында әріптердің ешқандай айырмашылығы жоқ. Ескерткіштегі сөйлемді дұрыс түсіну үшін контексті толықтай бағалау қажет. Сөйлем Білге Қағанның ауызынан шыққан екен. Білге Қаған билігі кезеңіндегі оқиғаларды сұрыптаудан кейін Ötügen аймағының маңыздылығын сипаттап, Қытай халқы туралы жорамалдар жасалған. Проблемалық сөйлем де оның жорамалдарының бірі. Мақалада сөздердің алдыңғы оқуы және интерпретациялардың тізімі келтірілген. Оқу және түсіндіру ұсыныстарын талдағаннан кейін проблемалық сөздердің оқылуы мен оның мәні қайта бағаланады.

Кілт сөздер: Bişük, kıdmaz, себепші жұрнақ $\{-(X)t-\}$, Күлтегін және Білге Қаған ескерткіштері.

(Учар Е. Күлтегін (G6) және Білге Қаған (K4-5) ескерткіштеріндегі Bişükiñe Tegi Kıdmaz Ermış сөйлемі туралы)